CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः पथिक इत्यपि १५०१
स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च १५०२
राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च १५०३
संधिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः १५०४
षड्गुणाः शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः १५०५
क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् १५०६
स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डजम् १५०७
भेदो दण्डः साम दानमित्युपायचतुष्टयम् १५०८
साहसं तु दमो दण्डः साम सान्त्वमथो समौ १५०९
भेदोपजापावुपधा धर्माद्यैर्यत्परीक्षणम् १५१०
पञ्च त्रिष्वषडक्षीणो यस्तृतीयाद्यगोचरः १५११
विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः १५१२
रहश्चोपांशु चालिङ्गे रहस्यं तद्भवे त्रिषु १५१३
समौ विस्रम्भविश्वासौ भ्रेषो भ्रंशो यथोचितात् १५१४

अध्वन्यः, पान्थः, पथिकः, इति ५ **पान्थस्य** ॥—स्वामी, अमात्यः, सुहृत्, कोशः, राष्ट्रम्, दुर्गम्, बलम्, इति ७ **राज्याङ्गानि**; एतान्येव **प्रकृति**शब्दवाच्यानि स्युः। पौराणां श्रेणयोऽपि **प्रकृतयः** स्युः इति २। संधिः, विग्रहः, यानम्, आसनम्, द्वैधम्, आश्रयः, इति **षड्गुणाः** १ ॥—प्रभावः, उत्साहः, मन्त्रजः, इति तिस्रः **शक्तयः** १। क्षयः, स्थानम्, वृद्धिः, इति ३ **नीतिवेदिनां त्रिवर्गः** १। कोशदण्डतेजोभ्यो जातः **प्रतापः, प्रभावः,** इति २ ॥—भेदः, दण्डः, साम, दानम्, इति ४ **उपायचतुष्टयम्** ॥—साहसम्, दमः, दण्डः, इति ३ **दण्डस्य** ॥—साम, सान्त्वम्, इति २ **साम्नः** ॥—भेदः, उपजापः, इति २ **संहतयोर्द्वैधीकरणस्य**। धर्मार्थकामैः भयेन च परीक्षणं सा **उपधा** स्यात् १। अथाषडक्षीणादिनिःशलाकान्ताः पञ्च शब्दास्त्रिषु वाच्यलिङ्गाः। यस्तृतीयाद्यगोचरो मन्त्रादिः स **अषडक्षीण** इति ॥—विविक्तः, विजनः, छन्नः, निःशलाकः, रहः, रहः, उपांशु, इति ७ **विजनस्य** १ ॥ रहः उपांशु, इति द्वे अलिङ्गे अव्यये। तद्भवे रहोभवे **रहस्य**मिति १। त्रिषु ॥—विस्रम्भः, विश्वासः, इति २ **विश्वासस्य**। यथोचिताद्भ्रंशः पतनं **भ्रेष** इति १ ॥—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अभ्रेषन्यायकल्पास्तु देशरूपं समञ्जसम् १५१५
युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाभिनीतवत् १५१६
न्याय्यं च त्रिषु षट् संप्रधारणा तु समर्थनम् १५१७
अववादस्तु निर्देशो निदेशः शासनं च सः १५१८
शिष्टिश्चाज्ञा च संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः १५१९
आगोऽपराधो मन्तुश्च समे तूद्दानबन्धने १५२०
द्विपाद्यो द्विगुणो दण्डो भागधेयः करो बलिः १५२१
घट्टादिदेयं शुल्कोऽस्त्री प्राभृतं तु प्रदेशनम् १५२२
उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा १५२३
यौतकादि तु यद्देयं सुदायो हरणं च तत् १५२४
तत्कालस्तु तदात्वं स्यादुत्तरः काल आयतिः १५२५
सांदृष्टिकं फलं सद्य उदर्कः फलमुत्तरम् १५२६
अदृष्टं वह्नितोयादि दृष्टं स्वपरचक्रजम् १५२७

अभ्रेषः, न्यायः, कल्पः, देशरूपम्, समञ्जसम्, इति ५ **नीतेः** ॥—युक्तम्, औपयिकम्, लभ्यम्, भजमानम्, अभिनीतम्, न्याय्यम्, इति ६ **न्यायादनपेतस्य द्रव्यादेः**। एते षडपि त्रिषु ॥—संप्रधारणा, समर्थनम्, इति २ **युक्तायुक्तपरीक्षायाः** ॥—अववादः, निर्देशः, निदेशः, शासनम्, शिष्टिः, आज्ञा, इति ६ **कर्माज्ञापनस्य** ॥—संस्था, मर्यादा, धारणा, स्थितिः, इति ४ **न्याय्यमार्गस्थितेः** ॥—आगः, अपराधः, मन्तुः, इति ३ **अपराधस्य**। आगः सान्तम् ॥—उद्दानम्, बन्धनम्, इति २ **बन्धनस्य**। द्विगुणो दण्डो **द्विपाद्यः** स्यात् १ ॥—भागधेयः, करः, बलिः, इति ३ **कर्षकादिभ्यो राजग्राह्यभागस्य**। नेतव्यानेतव्यसंबन्धी राजग्राह्यो भागः **शुल्कः** स्यात् १ ॥—प्राभृतम्, प्रदेशनम्, उपायनम्, उपग्राह्यम्, उपहारः, उपदा, इति ६ **उपायनस्य**। यौतकादि बन्धुदेयादि, यद्देयं तत्**सुदायः, हरणम्**, इति २ ॥ तत्कालः, तदात्वम्, इति २ **वर्तमानकालस्य**। उत्तर आगामी काल **आयतिः** स्यात् १। यत्सद्यः फलं तत्**सांदृष्टिक**मिति १ ॥ उत्तरं भावि फलं **उदर्कः** स्यात् १। वह्नितोयमतिवृष्ट्यादिकृतं यद्भयं तत् **अदृष्ट**मिति १। स्वपरराष्ट्रजन्यं यद्भयं तत् **दृष्टम्** १।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

महीभुजामहिभयं स्वपक्षप्रभवं भयम् १५२८
प्रक्रिया त्वधिकारः स्याच्चामरं तु प्रकीर्णकम् १५२९
नृपासनं यत्तद्भद्रासनं सिंहासनं तु तत् १५३०
हैमं छत्रं त्वातपत्रं राज्ञस्तु नृपलक्ष्म तत् १५३१
भद्रकुम्भः पूर्णकुम्भो भृङ्गारः कनकालुका १५३२
निवेशः शिबिरं षण्ढे सज्जनं तूपरक्षणम् १५३३
हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम् १५३४
दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विपः १५३५
मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी १५३६
इभः स्तम्बेरमः पद्मी यूथनाथस्तु यूथपः १५३७
मदोत्कटो मदकलः कलभः करिशावकः १५३८
प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः समावुद्धान्तनिर्मदौ १५३९
हास्तिकं गजता वृन्दे करिणी धेनुका वशा १५४०

राज्ञां स्वपक्षप्रभवं भयं **अहिभयं** स्यात् १ ॥–प्रक्रिया, अधिकारः, इति २ **व्यवस्था-स्थापनस्य** ॥–चामरम्, प्रकीर्णकम्, इति २ **चामरस्य** ॥—नृपासनम्, भद्रासनम्, इति २ **मण्यादिकृतराजासनस्य** । तन्नृपासनं स्वर्णनिर्मितं चेत्**सिंहासनं** स्यात् १ ॥–छत्रम्, आतपत्रम्, इति २ **छत्रस्य** । राज्ञश्चेच्छत्रं तर्हि **नृपलक्ष्म** स्यात् १ ॥—भद्रकुम्भः, पूर्णकुम्भः, इति २ **पूर्णघटस्य** ॥—भृङ्गारः, कनकालुका, इति २ **स्वर्णरचितपात्रविशेषस्य** ॥—निवेशः, शिबिरम्, इति २ **सैन्यवासस्थानस्य** ॥—सज्जनम्, उपरक्षणम्, इति २ **सैन्यरक्षणाय नियुक्तप्रहरिकादिविन्यासस्य** । हस्त्यादिचतुष्टयं **सेनाङ्गं** स्यात् १ ॥–दन्ती, दन्तावलः, हस्ती, द्विरदः, अनेकपः, द्विपः, मतङ्गजः, गजः, नागः, कुञ्जरः, वारणः, करी, इभः, स्तम्बेरमः, पद्मी, इति १५ **हस्तिनः** ॥—यूथनाथः, यूथपः, इति २ **यूथमुख्यस्य गजस्य** ॥—मदोत्कटः, मदकलः, इति २ **मन्दोन्मत्तस्य** ॥—कलभः, करिशावकः, इति २ **करिपोतस्य** ॥—प्रभिन्नः, गर्जितः, मत्तः, इति ३ **क्षरन्मदस्य** ॥—उद्धान्तः, निर्मदः, इति २ **गतमदस्य** ॥—हास्तिकम्, गजता, इति २

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गण्डः कटो मदो दानं वमथुः करशीकरः १५४१
कुम्भौ तु पिण्डौ शिरसस्तयोर्मध्ये विदुः पुमान् १५४२
अवग्रहो ललाटं स्यादीषिका त्वक्षिकूटकम् १५४३
अपाङ्गदेशो निर्याणं कर्णमूलं तु चूलिका १५४४
अधः कुम्भस्य वाहित्थं प्रतिमानमधोऽस्य यत् १५४५
आसनं स्कन्धदेशः स्यात् पद्मकं बिन्दुजालकम् १५४६
पार्श्वभागः पक्षभागो दन्तभागस्तु योऽग्रतः १५४७
द्वौ पूर्वपश्चाज्जङ्घादिदेशौ गात्रावरे क्रमात् १५४८
तोत्रं वेणुकमालानं बन्धस्तम्भेऽथ शृङ्खले १५४९
अन्दुको निगडोऽस्त्री स्यादङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम् १५५०
दूष्या कक्ष्या वरत्रा स्यात् कल्पना सज्जना समे १५५१
प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः १५५२

हस्तिनां वृन्दे ॥—करिणी, धेनुका, वशा, इति ३ **हस्तिन्याः** । हस्तिनो गण्डः कपोलः **कटः** स्यात् १ ॥–मदः, दानम्, इति २ **मदोदकस्य** ॥ वमथुः, करशीकरः, इति २ **करिकरान्निर्गतजलकणस्य** । शिरसः पिण्डौ **कुम्भौ** स्याताम् १ । तयोः कुम्भयोर्मध्ये आकाशस्थानं **विदुः** स्यात् १ । गजस्य ललाटं **अवग्रहः** १ ॥–ईषिका, अक्षिकूटकम्, इति २ **नेत्रगोलकस्य** । हस्तिनः अपाङ्गदेशो **निर्याणम्** १ । कर्णस्य मूलं **चूलिका** स्यात् १ । कुम्भस्याधोभागे **वाहित्थम्** १ । इदं ललाटस्याप्यधः । अस्य वाहित्थस्याधोभागे दन्तयोर्मध्यं **प्रतिमानं** स्यात् १ । गजस्य स्कन्धदेश **आसनम्** १ । बिन्दुजालकं **पद्मकं** स्यात् १ । गजस्य पार्श्वभागः **पक्षभागः** स्यात् १ । अग्रतो यो भागः सः **दन्तभागः** स्यात् १ । हस्तिनः पूर्वजङ्घादिदेशो **गात्रं** स्यात् १ । पश्चाज्जङ्घादिदेशोऽ**वरं** स्यात् १ । तोत्रम्, वेणुकम्, इति २ **तोदनदण्डस्य** । बन्धनाधारस्तम्भे **आलान**मिति १ ॥—शृङ्खलम्, अन्दुकः, निगडः, इति ३ **शृङ्खलस्य** ॥—अङ्कुशः, सृणिः, इति २ **अङ्कुशस्य** । सृणिः स्त्रियाम् ॥—दूष्या, कक्ष्या, वरत्रा, इति ३ **मध्यबन्धनोपयोगिन्याश्चर्मरज्ज्वाः** ॥—कल्पना, सज्जना, इति २ **नायकारोहणार्थं गजसज्जीकरणे** ॥—प्रवेणी, आस्तरणम्, वर्णः, परिस्तोमः, कुथः, इति ५ **गजपृष्ठवर्तिन आस्तरणस्य**

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वीतं त्वसारं हस्त्यश्वं वारी तु गजबन्धनी १५५३
घोटके वीतितुरगतुरंगाश्वतुरंगमाः १५५४
वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः १५५५
आजानेयाः कुलीनाः स्युर्विनीताः साधुवाहिनः १५५६
वनायुजाः पारसीकाः काम्बोजा बाह्लिका हयाः १५५७
ययुरश्वोऽश्वमेधीयो जवनस्तु जवाधिकः १५५८
पृष्ठ्यः स्थौरी सितः कर्को रथ्यो वोढा रथस्य यः १५५९
बालः किशोरो वाम्यश्वा वडवा वाडवं गणे १५६०
त्रिष्वाश्वीनं यदश्वेन दिनेनैकेन गम्यते १५६१
कश्यं तु मध्यमश्वानां हेषा ह्रेषा च निस्वनः १५६२
निगालस्तु गलोद्देशो वृन्दे त्वश्वीयमाश्ववत् १५६३
आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वल्गितं प्लुतम् १५६४
गतयोऽमूः पञ्च धारा घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम् १५६५

स्त्रियां तु कुथा। यत् असारं हस्त्यश्वं तद्वीतमुच्यते १। गजबन्धनी गजालानभूः **वारी** इति १ **गजबन्धनस्थानस्य** ॥—घोटकः, वीतिः, तुरगः, तुरगः, अश्वः, तुरंगमः, वाजी, वाहः, अर्वा, गन्धर्वः, हयः, सैन्धवः, सप्तिः, इति १३ **घोटकस्य**। ये कुलीना अश्वास्ते **आजानेयाः**। ये साधुवाहिनः ते **विनीताः** स्युः ॥—वनायुजाः, पारसीकाः, कम्बोजाः बाह्लिकाः, इति ४ **तत्तद्देशजाश्वानाम्**। योऽश्वमेधीयोऽश्वः स **ययुरिति**। यो जवेनाधिकः स **जवनः** ॥—पृष्ठ्यः, स्थौरी, इति २ **जलादिभारवाहिनोऽश्वस्य**। सितोऽश्वः, **कर्क** इति १। यो रथस्य वोढा स **रथ्य** इति १। अस्य बालः **किशोरः** ॥-वामी, अश्वा, वडवा, इति ३ **अश्वायाः**। गणे वडवानां समूहे **वाडवम्** १॥—अश्वेन एकेन दिनेन गम्यते यद्वर्त्म **तदाश्वीनम्** १। त्रिषु। अश्वानां मध्यं **कश्यम्** स्यात् १। अश्वस्य निस्वनः शब्दः **हेषा, ह्रेषा,** इति २। गलोद्देशः **निगालः** स्यात् १। अश्वीयम्, आश्वम्, इति २ **अश्वानां वृन्दे** ॥—आस्कन्दितम्, धौरितकम्, रेचितम्, वल्गितम्, प्लुतम्, अमूः आस्कन्दिताद्याः, अश्वानां ५ गतयः, **धाराख्याः** ॥ अश्वस्य घोणा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कविका तु खलीनोऽस्त्री शफं क्लीबे खुरः पुमान् १५६६
पुच्छोऽस्त्री लूमलाङ्गूले वालहस्तश्च वालधिः १५६७
त्रिषूपावृत्तलुठितौ परावृत्ते मुहुर्भुवि १५६८
याने चक्रिणि युद्धार्थे शताङ्गः स्यन्दनो रथः १५६९
असौ पुष्यरथश्चक्रयानं न समराय यत् १५७०
कर्णीरथः प्रवहणं डयनं च समं त्रयम् १५७१
क्लीबेऽनः शकटोऽस्त्री स्याद्गन्त्री कम्बलिवाह्यकम् १५७२
शिबिका याप्ययानं स्याद्दोला प्रेङ्खादिका स्त्रियाम् १५७३
उभौ तु द्वैपवैयाघ्रौ द्वीपिचर्मावृते रथे १५७४
पाण्डुकम्बलसंवीतः स्यन्दनः पाण्डुकम्बली १५७५
रथे काम्बलवास्त्राद्याः कम्बलादिभिरावृते १५७६
त्रिषु द्वैपादयो रथ्या रथकट्या रथव्रजे १५७७
धूः स्त्री क्लीबे यानमुखं स्याद्रथाङ्गमपस्करः १५७८

नासिका **प्रोथमिति** १ ॥—कविका, खलीनः, इति २ **लोहादिनिर्मितस्य अश्वमुखमध्ये निहितस्य** ॥—शफम्, खुरः, इति २ **खुरस्य** ॥—पुच्छः, लूमम्, लाङ्गूलम्, इति ३ **पुच्छस्य**॥—वालहस्तः, वालधिः, इति२ **केशसमूहयुक्तस्य पुच्छाग्रभागस्य** ॥—उपावृत्तः, लुठितः, इति २ **लुठितस्याश्वस्य**। युद्धमर्थः यस्य तस्मिन् चक्रयुक्ते याने **शताङ्गः, स्यन्दनः, रथः**, इति ३। युत्चक्रयुतं इति समराय न भवति असौ **पुष्यरथः** स्यात् ॥—कर्णीरथः, प्रवहणम्, डयनम्, इति ३ **स्त्रीणां वाहनार्थं कृतरथविशेषस्य** ॥—अनः, शकटः, इति २ **शकटस्य**। अनः सान्तं क्लीबे। शकटः पुं-नपुंसकयोः। कम्बलिभिर्वाह्यं यच्छकटं सा **गन्त्री** १॥ —शिबिका, याप्ययानम्, इति २ **पुरुषवाह्यस्य यानस्य** ॥—दोला, प्रेङ्खा, इति २ **दोलायाः**। आदिशब्दाच्छयनखट्वावाह्यादि दोला। द्वीपी व्याघ्रस्तच्चर्मणा प्रावृते रथे **द्वैपः, वैयाघ्रः** इति २। पाण्डुकम्बलेन प्रावृतो रथः **पाण्डुकम्बली**ति १। कम्बलादिभिरावृते रथे **काम्बलः, वास्त्रः**, इति २ ॥—रथ्या, रथकट्या, इति २ **रथसमूहे** ॥—धूः, यानमुखम्, इति २ **रथादेरग्रभागस्य** ॥—रथाङ्गम्,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान् १५७९
पिण्डिका नाभिरक्षाग्रकीलके तु द्वयोरणिः १५८०
रथगुप्तिर्वरूथो ना कूबरस्तु युगंधरः १५८१
अनुकर्षो दार्वधःस्थं प्रासङ्गो ना युगाद्युगः १५८२
सर्वं स्याद्वाहनं यानं युग्यं पत्त्रं च धोरणम् १५८३
परम्परावाहनं यत्तद्वैनीतकमस्त्रियाम् १५८४
आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः १५८५
नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः १५८६
सव्येष्ठदक्षिणस्थौ च संज्ञा रथकुटुम्बिनः १५८७
रथिनः स्यन्दनारोहा अश्वारोहास्तु सादिनः १५८८
भटा योधाश्च योद्धारः सेनारक्षास्तु सैनिकाः १५८९
सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते १५९०
बलिनो ये सहस्रेण साहस्रास्ते सहस्रिणः १५९१

अपस्करः, इति २ **रथावयवमात्रस्य**॥—चक्रम्, रथाङ्गम्, इति २ **चक्रस्य**॥—नेमिः, प्रधिः, इति २ **चक्रस्यान्तस्य** ॥—पिण्डिका, नाभिः, इति २ **चक्रमध्यस्य**। अक्षस्याग्रे यत्कीलकमारोप्यते तत्र **अणि**रिति १। स्त्री-पुंसयोः ॥—रथगुप्तिः, वरूथः, इति २ **वरूथस्य**। ना पुमान् ॥—कूबरः, युगन्धरः, इति २ **रथस्याश्वबन्धनकाष्ठस्य**। रथाधःस्थं काष्ठं **अनुकर्षः** १। युगाद्युगः **प्रासङ्ग** इति १। ना पुमान्। सर्वं हस्त्यश्वादिवाहनं **याना**दिशब्दवाच्यम् १ ॥—यानम्, युग्यम्, पत्त्रम्, धोरणम्, इति ४ यत्परम्परावाहनं शिबिकादि तत् **वैनीतकं** स्यात् ॥—आधोरणाः, हस्तिपकाः, हस्त्यारोहा, निषादिनः, इति ४ **हस्तिपकेषु** ॥—नियन्ता, प्राजिता, यन्ता, सूतः, क्षत्ता, सारथिः, सव्येष्ठः, दक्षिणस्थः, इति ८ **रथकुटुम्बिनः** ॥—रथिनः, स्यन्दनारोहाः, इति २ **रथानारुह्य युध्यताम्** ॥—अश्वारोहाः, सादिनः, इति २ **अश्ववाराणाम्** ॥—भटः, योधः, योद्धा, इति ३ **योद्धुः** ॥—सेनारक्षाः, सैनिकाः, इति २ **सेनारक्षकाणाम्**। ये सेनायां समवेतास्ते **सैन्याः, सैनिकाः**; इति २। ये सहस्रेण बलिनस्ते **साहस्राः, सहस्रिणः**, इति २ ॥—परिधिस्थः, परिचरः, इति २ **दण्ड**-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

परिधिस्थः परिचरः सेनानीर्वाहिनीपतिः १५९२
कञ्चुको वारबाणोऽस्त्री यत्तु मध्ये सकञ्चुकाः १५९३
बध्नन्ति तत्सारसनमधिकाङ्गोऽथ शीर्षकम् १५९४
शीर्षण्यं च शिरस्त्रेऽथ तनुत्रं वर्म दंशनम् १५९५
उरश्छदः कङ्कटको जगरः कवचोऽस्त्रियाम् १५९६
आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत् १५९७
संनद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकङ्कटः १५९८
त्रिष्वामुक्तादयो वर्मभृतां कावचिकं गणे १५९९
पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः १६००
पद्गश्च पदिकश्चाथ पादातं पत्तिसंहतिः १६०१
शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठायुधीयायुधिकाः समाः १६०२
कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुङ्खवत् १६०३
अपराद्धपृषत्कोऽसौ लक्ष्याद्यश्च्युतसायकः १६०४
धन्वी धनुष्मान् धानुष्को निषङ्ग्यस्त्री धनुर्धरः १६०५

नायकस्य ॥—सेनानीः, वाहिनीपतिः, इति २ **सेनापतेः** ॥—कञ्चुकः, वारबाणः, इति २ **सन्नाहस्य चोलकादेः** । सकञ्चुकाः पुरुषा मध्ये यद्बध्नन्ति **तत्सारसनम्**, **अधिकाङ्गः**, इति २ ॥ शीर्षकम्, शीर्षण्यम्, शिरस्त्रम्, इति ३ **शिरस्त्रस्य** ॥—तनुत्रम्, वर्म, दंशनम्, उरश्छदः, कङ्कटकः, जगरः, कवचः, इति ७ **कवचस्य** ॥—आमुक्तः, प्रतिमुक्तः, पिनद्धः, अपिनद्धः, इति ४ **परिहितकञ्चुकादेः** ॥—संनद्धः, वर्मितः, सज्जः, दंशितः, व्यूढकङ्कटः, इति ५ **कवचभृतः** । आमुक्तादयस्त्रिषु । वर्मभृतां कवचिनां गणे **कावचिकमिति** १ । पदातिः, पत्तिः, पदगः, पादातिकः, पदाजिः, पद्गः, पदिकः, इति ७ **पदातेः** । पत्तिसंहतिः **पादातमिति** १ ॥—शस्त्राजीवः, काण्डपृष्ठः, आयुधीयः, आयुधिकः, इति ४ **आयुधजीविनः** ॥—कृतहस्तः, सुप्रयोगविशिखः, कृतपुङ्खः, इति ३ **शरनिक्षेपनिपुणस्य** । लक्ष्याद्वेध्यात् च्युतः सायको यस्य सोऽ**पराद्धपृषत्कः** स्यात् १ ॥—धन्वी, धनुष्मान्, धानुष्कः, निषङ्गी, अस्त्री, धनुर्धरः, इति ६ **धनुर्धरस्य** ॥—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्यात्काण्डवांस्तु काण्डीरः शाक्तीकः शक्तिहेतिकः १६०६
याष्टीकपारश्वधिकौ यष्टिपर्श्वधहेतिकौ १६०७
नैस्त्रिंशिकोऽसिहेतिः स्यात्समौ प्रासिककौन्तिकौ १६०८
चर्मी फलकपाणिः स्यात् पताकी वैजयन्तिकः १६०९
अनुप्लवः सहायश्चानुचरोऽभिसरः समाः १६१०
पुरोगाग्रेसरप्रष्ठाग्रतःसरपुरःसराः १६११
पुरोगमः पुरोगामी मन्दगामी तु मन्थरः १६१२
जङ्घालोऽतिजवस्तुल्यौ जङ्घाकरिकजाङ्घिकौ १६१३
तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः १६१४
जय्यो यः शक्यते जेतुं जेयो जेतव्यमात्रके १६१५
जैत्रस्तु जेता यो गच्छत्यलं विद्विषतः प्रति १६१६
सोऽभ्यमित्र्योऽभ्यमित्रीयोऽप्यभ्यमित्रीण इत्यपि १६१७
ऊर्जस्वलः स्यादूर्जस्वी य ऊर्जातिशयान्वितः १६१८

काण्डवान्, काण्डीरः, इति २ **शरधारिणः** ॥—शाक्तीकः, शक्तिहेतिकः, इति २ **शक्त्यायुधधारिणः**। यष्टिहेतिको **याष्टीकः**। परश्वधः, परशुः हेतिर्यस्य स **पारश्वधिकः** स्यात् १॥-असिः हेतिर्यस्य स **नैस्त्रिंशिकः** १॥ प्रासिकः, कौन्तिकः, इति २ **तत्तदायुधधारिणः**। चर्मी, फलकपाणिः, इति २ **चर्मधारिणः** ॥ पताकी, वैजयन्तिकः, इति २ **पताकां बिभ्रतः** ॥—अनुप्लवः, सहायः, अनुचरः, अभिसरः, इति ४ **अनुचरस्य** ॥—पुरोगः, अग्रेसरः, प्रष्ठः, अग्रतः-सरः, पुरःसरः, पुरोगमः, पुरोगामी, इति ७ **पुरोगामिनः** ॥—मन्दगामी, मन्थरः, इति २ **मन्थरस्य** ॥—जङ्घालः, अतिजवः, इति २ **अतिवेगवतः** ॥—जङ्घाकरिकः, जाङ्घिकः, इति २ **जङ्घाबलजीविनः** ॥—तरस्वी, त्वरितः, वेगी, प्रजवी, जवनः, जवः, इति ६ **त्वरितमात्रस्य** ॥ यो जेतुं शक्यते स **जय्यः** २। **जेय** इति १ जेतव्यमात्रके १॥—जैत्रः, जेता, इति २ **जेतुः**। यो विद्विषतः प्रति अलं योद्धुं गच्छति स **अभ्यमित्र्यः, अभ्यमित्रीयः, अभ्यमित्रीणः**, इति ३। य ऊर्जस्य पराक्रमस्यातिशयेन युक्तः स **ऊर्जस्वलः, ऊर्जस्वी**, इति २ ॥—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कौक्षेयको मण्डलाग्रः करवालः कृपाणवत् १६४६
त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यान्मेखला तन्निबन्धनम् १६४७
फलकोऽस्त्री फलं चर्म संग्राहो मुष्टिरस्य यः १६४८
द्रुघणो मुद्गरघनौ स्यादीली करवालिका १६४९
भिन्दिपालः सृगस्तुल्यौ परिघः परिघातिनः १६५०
द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः १६५१
स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुका १६५२
वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना सर्वला तोमरोऽस्त्रियाम् १६५३
प्रासस्तु कुन्तः कोणस्तु स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः १६५४
सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसंनहनार्थकः १६५५
लोहाभिसारोऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः १६५६
यत्सेनयाभिगमनमरौ तदभिषेणनम् १६५७
यात्रा व्रज्याऽभिनिर्याणं प्रस्थानं गमनं गमः १६५८

असिः, रिष्टिः, कौक्षेयकः, मण्डलाग्रः, करवालः, कृपाणः, इति ९ **खड्गस्य**। खड्गस्य मुष्टौ **त्सरु**रिति १। तस्य खड्गस्य मुष्टेः निबन्धनं **मेखला** स्यात् १॥—फलकः, फलम्, चर्म, इति ३ **चर्मणः**॥—अस्य फलकस्य यो मुष्टिः स **संग्राहः** १॥—द्रुघणः, मुद्गरः, घनः, इति ३ **मुद्गरस्य**॥—ईली, करवालिका, इति २ **ह्रस्वखड्गाकृतेरेकधारस्य शस्त्रस्य**॥—भिन्दिपालः, सृगः, इति २ **अश्मप्रक्षेपसाधनस्य**॥—परिघः, परिघातिनः, इति २ **लोहबद्धहस्तप्रमाणलगुडस्य**॥ कुठारः, स्वधितिः, परशुः, परश्वधः, इति ४ **कुठारस्य**॥—तत्र कुठारः स्त्रीपुंसयोः॥—शस्त्री, असिपुत्री, छुरिका, असिधेनुका, इति ४ **छुरिकायाः**॥—शल्यम्, शङ्कुः, इति २ **बाणाग्रस्य**। शङ्कुः ना पुमान्॥—सर्वला, तोमरः, इति २ **मन्थदण्डाकारशस्त्रभेदस्य**॥ प्रासः, कुन्तः, इति २ **प्रासस्य**॥ कोणः, पालिः, अश्रिः, कोटिः, इति ४ **खड्गादिप्रान्तभागस्य**॥—सर्वाभिसारः, सर्वौघः, सर्वसंनहनम्, इति ३ **चतुरङ्गसैन्यसंनहनस्य**। अस्त्रभृतां राज्ञां नीराजने शस्त्रादिसमर्पणविधिः स **लोहाभिसार** इति १। अरौ यत्सेनया सहाभिगमनं **तदभिषेणनं** स्यात् १॥ यात्रा, व्रज्या, अभिनिर्याणम्, प्रस्थानम्, गमनम्, गमः,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्यादासारः प्रसरणं प्रचक्रं चलितार्थकम् १६५९
अहितान्प्रत्यभीतस्य रणे यानमभिक्रमः १६६०
वैतालिका बोधकराश्चाक्रिका घाण्टिकार्थकाः १६६१
स्युर्मागधास्तु मगधा बन्दिनः स्तुतिपाठकाः १६६२
संशप्तकास्तु समयात्सङ्ग्रामादनिवर्तिनः १६६३
रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांशुर्ना न द्वयो रजः १६६४
चूर्णे क्षोदः समुत्पिञ्जपिञ्जलौ भृशमाकुले १६६५
पताका वैजयन्ती स्यात् केतनं ध्वजमस्त्रियाम् १६६६
सा वीराशंसनं युद्धभूमिर्याऽतिभयप्रदा १६६७
अहंपूर्वमहंपूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम् १६६८
आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्संभावनात्मनि १६६९
अहमहमिका तु सा स्यात् परस्परं यो भवत्यहंकारः १६७०
द्रविणं तरः सहोबलशौर्याणि स्थाम शुष्मं च १६७१

इति ६ **प्रयाणस्य** ॥—आसारः, प्रसरणम्, इति २ **सैन्यस्य सर्वतोव्याप्तेः** ॥ प्रचक्रम्, चलितम्, इति २ **प्रस्थितसैन्यस्य** । रणे अहितान्प्रति भयरहितस्य शूरस्य यद्गमनं सोऽ**भिक्रम** इति १ ॥—वैतालिकाः, बोधकराः, इति २ **प्रातः स्तुतिपाठेन बोधकानाम्** ॥—चाक्रिकाः, घाण्टिकाः, इति २ **बन्दिविशेषेषु**। मागधाः, मगधाः, इति २ **राजवंशक्रमस्तावकानाम्**॥—बन्दिनः, स्तुतिपाठकाः, इति २ **राजादिस्तुतिपाठकेषु** । समयात्सङ्ग्रामादनिवर्तिनः **संशप्तकाः** स्युः १ ॥ रेणुः, धूलिः, पांशुः, रजः, इति ४ **धूल्याः** । रेणुः स्त्रीपुंसयोः । धूलिः स्त्रियाम् । पांशुः पुंसि । रजः क्लीबे ॥—चूर्णम्, क्षोदः, इति २ **पिष्टस्य रजसः** । चूर्णः पुंस्यपि ॥—समुत्पिञ्जः, पिञ्जलः, इति २ **अत्यन्तमाकुले सैन्यादौ** ॥—पताका, वैजयन्ती, केतनम्, ध्वजम्, इति ४ **पताकायाः** । ध्वजः पुंनपुंसकयोः । या युद्धभूमिः अतिभयदा सा **वीराशंसनं** स्यात् १ । अहंपूर्वमहंपूर्वमिति युद्धं **अहंपूर्विका** स्यात् १ । स्त्रियाम् । दर्पादात्मविषये या संभावना सा **आहोपुरुषिके**त्युच्यते १ । यः परस्परम् 'अहं शक्तोऽहं शक्तः' इत्यहंकारः सा **अहमहमिका** स्यात् १ ॥—द्रविणम्, तरः, सहः, बलम्, शौर्यम्, स्थाम, शुष्मम्,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शक्तिः पराक्रमः प्राणो विक्रमस्त्वतिशक्तिता १६७२
वीरपानं तु यत्पानं वृत्ते भाविनि वा रणे १६७३
युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम् १६७४
मृधमास्कन्दनं संख्यं समीकं सांपरायिकम् १६७५
अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ १६७६
संप्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगाः १६७७
अभ्यामर्दसमाघातसङ्ग्रामाभ्यागमाहवाः १६७८
समुदायः स्त्रियः संयत्समित्याजिसमिद्युधः १६७९
नियुद्धं बाहुयुद्धेऽथ तुमुलं रणसंकुले १६८०
क्ष्वेडा तु सिंहनादः स्यात् करिणां घटना घटा १६८१
क्रन्दनं योधसंरावो बृंहितं करिगर्जितम् १६८२
विस्फारो धनुषः स्वानः पटहाडम्बरौ समौ १६८३
प्रसभं तु बलात्कारो हठोऽथ स्खलितं छलम् १६८४
अजन्यं क्लीबमुत्पात उपसर्गः समं त्रयम् १६८५

शक्तिः, पराक्रमः, प्राणः, इति १० **पराक्रमस्य** ॥—विक्रमः, अतिशक्तिता, इति २ **अतिपराक्रमस्य**। रणे वृत्ते सति भाविनि वा रणे तदुत्साहवृद्ध्यर्थं यद्वीराणां मद्यपानं तत् **वीरपानं** स्यात् १॥—युद्धम्, आयोधनम्, जन्यम्, प्रधनम्, प्रविदारणम्, मृधम्, आस्कन्दनम्, सङ्ख्यम्, समीकम्, सांपरायिकम्, समरः, अनीकः, रणः, कलहः, विग्रहः, संप्रहारः, अभिसंपातः, कलिः, संस्फोटः, संयुगः, अभ्यामर्दः, समाघातः, संग्रामः, अभ्यागमः, आहवः, समुदायः, संयत्, समितिः, आजिः, समित्, युत्, इति ३१ **युद्धस्य**। समरादित्रयं अस्त्रियाम् ॥—नियुद्धम्, बाहुयुद्धम्, इति २ **बाहुयुद्धस्य**। **तुमुल**मिति रणस्य संकुले १ ॥—क्ष्वेडा, सिंहनादः, इति २ **वीराणां सिंहनादतुल्यनादस्य**। करिणां घटना युद्धे संघट्टनं **घटा** स्यात् १। योधानां संरावः स्पर्धयाऽऽह्वानं **क्रन्दनं** स्यात् १। करिणां गर्जितं **बृंहितं** स्यात् १। धनुषः शब्दो **विस्फार** इति ॥—पटहः, आडम्बरः, इति २ **संग्रामध्वनेः** ॥—प्रसभम्, बलात्कारः, हठः, इति ३ **बलात्कारस्य** ॥—स्खलितम्, छलम्, इति २ **युद्धमर्यादायाश्चलनस्य** ॥—अजन्यम्, उत्पातः, उपसर्गः, इति ३ **उत्पा-**

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मूर्च्छा तु कश्मलं मोहोऽप्यवमर्दस्तु पीडनम् १६८६
अभ्यवस्कन्दनं त्वभ्यासादनं विजयो जयः १६८७
वैरशुद्धिः प्रतीकारो वैरनिर्यातनं च सा १६८८
प्रद्रावोद्द्रावसंद्रावसंदावा विद्रवो द्रवः १६८९
अपक्रमोऽपयानं च रणे भङ्गः पराजयः १६९०
पराजितपराभूतौ त्रिषु नष्टतिरोहितौ १६९१
प्रमापणं निबर्हणं निकारणं विशारणम् १६९२
प्रवासनं परासनं निषूदनं निहिंसनम् १६९३
निर्वासनं संज्ञपनं निर्ग्रन्थनमपासनम् १६९४
निस्तर्हणं निहननं क्षणनं परिवर्जनम् १६९५
निर्वापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनम् १६९६
उद्वासनप्रमथनक्रथनोज्जासनानि च १६९७
आलम्भपिञ्जविशरघातोन्माथवधा अपि १६९८
स्यात्पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽत्ययः १६९९

तस्य ॥—मूर्च्छा, कश्मलम्, मोहः, इति ३ **मूर्च्छायाः** ॥—अवमर्दः, पीडनम्, इति २ **सस्यादिसंपन्नदेशे परचक्रपीडनस्य** ॥—अभ्यवस्कन्दनम्, अभ्यासादनम्, इति २ **छलादाक्रमणस्य** ॥—विजयः, जयः, इति २ **लब्धस्योत्कर्षस्य** ॥—वैरशुद्धिः, प्रतीकारः, वैरनिर्यातनम्, इति ३ **वैरप्रतीकारस्य** ॥ प्रद्रावः, उद्द्रावः, संद्रावः, संदावः, विद्रवः, द्रवः, अपक्रमः, अपयानम्, इति ८ **पलायनस्य** । यः रणे भङ्गः स **पराजय** इति १ ॥ — पराजितः, पराभूतः, इति २ **निर्जितस्य** । नष्टः, तिरोहितः, इति २ **निलीनस्य** । त्रिष्विति उभयत्र युज्यते ॥ —प्रमापणम्, निबर्हणम्, निकारणम्, विशारणम्, प्रवासनम्, परासनम्, निषूदनम्, निहिंसनम्, निर्वासनम्, संज्ञपनम्, निर्ग्रन्थनम्, अपासनम्, निस्तर्हणम्, निहननम्, क्षणनम्, परिवर्जनम्, निर्वापणम्, विशसनम्, मारणम्, प्रतिघातनम्, उद्वासनम्, प्रमथनम्, क्रथनम्, उज्जासनम्, आलम्भः, पिञ्जः, विशरः, घातः, उन्माथः, वधः, इति ३० **वधस्य** ॥ पञ्चता, कालधर्मः, दिष्टान्तः, प्रलयः,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं निधनोऽस्त्रियाम् १७००
परासुप्राप्तपञ्चत्वपरेतप्रेतसंस्थिताः १७०१
मृतप्रमीतौ त्रिष्वेते चिता चित्या चितिः स्त्रियाम् १७०२
कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम् १७०३
श्मशानं स्यात्पितृवनं कुणपः शवमस्त्रियाम् १७०४
प्रग्रहोपग्रहौ बन्द्यां कारा स्याद्बन्धनालये १७०५
पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाश्चैवं जीवोऽसुधारणम् १७०६
आयुर्जीवितकालो ना जीवातुर्जीवनौषधम् १७०७

१०. वैश्यवर्गः

ऊरव्या ऊरुजा अर्या वैश्या भूमिस्पृशो विशः १७०८
आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिर्वर्तनजीवने १७०९
स्त्रियां कृषिः पाशुपाल्यं वाणिज्यं चेति वृत्तयः १७१०
सेवा श्ववृत्तिरनृतं कृषिरुञ्छशिलं त्वृतम् १७११

अत्ययः, अन्तः, नाशः, मृत्युः, मरणम्, निधनः, इति १० **मरणस्य** । तत्र मृत्युर्द्वयोः । निधनमस्त्रियाम् ॥—परासुः, प्राप्तपञ्चत्वः, परेतः, प्रेतः, संस्थितः, मृतः, प्रमीतः, इति ७ **मृतस्य** । एते त्रिषु ॥—चिता, चित्या, चितिः, इति ३ **प्रेतदाहाधारचुल्लेः** । अपमूर्धं नर्तनक्रियायुक्तं यत्कलेवरं स **कबन्धः** स्यात्, इति १। पुं-नपुंसकयोः ॥—श्मशानम्, पितृवनम्, इति २ **प्रेतभूमेः** ॥—कुणपः, शवम्, इति २ **निर्जीवशरीरस्य** । शवं पुं-नपुंसकयोः ॥—प्रग्रहः, उपग्रहः, बन्दी, इति ३ **चौरादेराकर्षणस्य** । बन्धनगेहे **कारेति** १ ॥—असवः, प्राणाः, इति २ **प्राणानाम्** । उभे भूम्नि । जीवः, असुधारणम्, इति २ **प्राणधारणस्य**। जीवितावच्छिन्नः काल **आयुः** स्यात् १। जीवितस्यौषधं **जीवातुः** स्यात् १। ना पुमान् ।

१७०८–१९२९ ऊरव्यः, ऊरुजः, अर्यः, वैश्यः, भूमिस्पृक्, विट्, इति ६ **वैश्यस्य** ॥ आजीवः, जीविका, वार्ता, वृत्तिः, वर्तनम्, जीवनम्, इति ६ **जीविकामात्रस्य** ॥—कृषिः, पाशुपाल्यम्, वाणिज्यम्, इति ३ **वैश्यानां वृत्तयः**। सेवा **श्ववृत्तिरि**ति १। कृषि**रनृतं** स्यात् १। उञ्छशिलं **ऋत**मित्युच्यते १।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्वे याचितायाचितयोर्यथासंख्यं मृतामृते १७१२
सत्यानृतं वणिग्भावः स्यादृणं पर्युदञ्चनम् १७१३
उद्धारोऽर्थप्रयोगस्तु कुसीदं वृद्धिजीविका १७१४
याच्ञयाप्तं याचितकं निमयादापमित्यकम् १७१५
उत्तमर्णाधमर्णौ द्वौ प्रयोक्तृग्राहकौ क्रमात् १७१६
कुसीदिको वार्धुषिको वृद्ध्याजीवश्च वार्धुषिः १७१७
क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृषिकश्च कृषीवलः १७१८
क्षेत्रं व्रैहेयशालेयं व्रीहिशाल्युद्भवोचितम् १७१९
यव्यं यवक्यं षष्टिक्यं यवादिभवनं हि यत् १७२०
तिल्यं तैलीनवन्माषोमाणुभङ्गा द्विरूपता १७२१
मौद्गीनकौद्रवीणादिशेषधान्योद्भवक्षमम् १७२२
'शाकक्षेत्रादिके शाकशाकटं शाकशाकिनम्' **
बीजाकृतं तूप्तकृष्टे सीत्यं कृष्टं च हल्यवत् १७२३
त्रिगुणाकृतं तृतीयाकृतं त्रिहल्यं त्रिसीत्यमपि तस्मिन् १७२४

प्रत्यहं याचिते **मृत**मिति १ । अयाचिते **अमृत**मिति १ । वणिग्भावः **सत्यानृतं** स्यात् १ ॥–ऋणम्, पर्युदञ्चनम्, उद्धारः, इति ३ **ऋणस्य** ॥–अर्थप्रयोगः, कुसीदम्, वृद्धिजीविका, इति ३ **ऋणसंबन्धिकालान्तरद्रव्येण जीविकायाम्** । याच्ञया यदाप्तं तत् **याचितक**मिति १ । निमयात् आप्तं **आपमित्यकम्** १ । प्रयोक्ता ऋणदाता **उत्तमर्ण** इति १ । ऋणग्राहकोऽ**धमर्ण** इति १ ॥–कुसीदिकः, वार्धुषिकः, वृद्ध्याजीवः, वार्धुषिः, इति ४ **ऋणं दत्वा तद्वृद्ध्याजीविनः** ॥—क्षेत्राजीवः, कर्षकः, कृषिकः, कृषीवलः, इति ४ **कृषीवलस्य** । व्रीह्युद्भवोचितं **क्षेत्रं व्रैहेय**मिति १ । शाल्युद्भवोचितं क्षेत्रं **शालेय**मिति १ । यवादीनां भवनं यव्यं, यवक्यं, षष्टिक्यं, इति ३ । तिल्यं तैलीनवन्माषोमाणुभङ्गानां क्षेत्रविषये द्विरूपता स्यात् । तिल्यम्, तैलीनम्, इति २ ॥—शेषाणां व्रीह्यादिभ्य उक्तेभ्योऽन्येषां मुद्गादीनां धान्यानामुद्भवोचितं क्षेत्रं **मौद्गीनादि** स्यात्, एकैकम् । उप्तकृष्टे **बीजाकृत**मिति १ ॥—सीत्यम्, कृष्टम्, हल्यम्, इति ३ **कृष्टमात्रस्य** ॥—त्रिगुणाकृतम्, तृतीयाकृतम्, त्रिहल्यम्, त्रिसीत्यम्, इति ४ **वारत्रयकृष्टस्य** । द्विगुणाकृतेऽपि सर्वं पूर्वं योज्यम् । इह

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्विगुणाकृते तु सर्वं पूर्वं शम्बाकृतमपीह १७२५
द्रोणाढकादिवापादौ द्रौणिकाढकिकादयः १७२६
खारीवापस्तु खारीक उत्तमर्णादयस्त्रिषु १७२७
पुंनपुंसकयोर्वप्रः केदारः क्षेत्रमस्य तु १७२८
कैदारकं स्यात्कैदार्यं क्षेत्रं कैदारिकं गणे १७२९
लोष्टानि लेष्टवः पुंसि कोटिशो लोष्टभेदनः १७३०
प्राजनं तोदनं तोत्रं खनित्रमवदारणे १७३१
दात्रं लवित्रमाबन्धो योत्रं योक्त्रमथो फलम् १७३२
निरीशं कुटकं फालः कृषको लाङ्गलं हलम् १७३३
गोदारणं च सीरोऽथ शम्या स्त्री युगकीलकः १७३४
ईषा लाङ्गलदण्डः स्यात् सीता लाङ्गलपद्धतिः १७३५
पुंसि मेधिः खलेदारु न्यस्तं यत्पशुबन्धने १७३६
आशुर्व्रीहिः पाटलः स्याच्छितशूकयवौ समौ १७३७

द्विःकृष्टे **शम्बाकृत**मित्यपि १। द्रोणाढकादिवापादौ **द्रौणिकाढकिकादयः** स्युः। खारीवापः **खारीक** इति १। उत्तमर्णादयः खारीकान्ताः त्रिलिङ्ग्याम् ॥—वप्रः, केदारः, क्षेत्रम्, इति ३ **क्षेत्रस्य**। क्षेत्रस्य **गणे** कैदारकम्, कैदार्यम्, क्षेत्रम्, कैदारिकम्, इति ४ ॥—लोष्टम्, लेष्टुः, इति २ **मृत्तिकाखण्डस्य**। लोष्टं पुंस्यपि ॥—कोटिशः, लोष्टभेदनः, इति २ **लोष्टभञ्जनमुद्गरस्य** ॥—प्राजनम्, तोदनम्, तोत्रम्, इति ३ **वृषादेस्ताडनोपयोगिनस्तोत्रस्य**—खनित्रम्, अवदारणम्, इति २ **कुद्दालादेः** ॥—दात्रम्, लवित्रम्, इति २ **लवित्रस्य** ॥—आबन्धः, योत्रम्, योक्त्रम्, इति ३ **युगबन्धनोपयोगिन्यां रज्जौ** ॥—फलम्, निरीशम्, कुटकम्, फालः, कृषकः, इति ५ **लाङ्गलस्याधःस्थिते लोहमयकाष्ठे** ॥—लाङ्गलम्, हलम्, गोदारणम्, सीरः, इति ४ **हलस्य** ॥—शम्या, युगकीलकः, इति २ **युगस्य कीलके**। लाङ्गलस्य दण्ड **ईषा** स्यात् १। लाङ्गलपद्धतिः हलरचिता रेखा **सीता** स्यात् १। पशुबन्धने यत्काष्ठं न्यस्तं तत्र मेधिः, खलेदारु, इति २ ॥ आशुः, व्रीहिः, पाटलः, इति ३ **व्रीहेः** ॥—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तोक्मस्तु तत्र हरिते कलायस्तु सतीनकः १७३८
हरेणुखण्डिकौ चास्मिन्कोरदूषस्तु कोद्रवः १७३९
मङ्गल्यको मसूरोऽथ मकुष्टकमयुष्टकौ १७४०
वनमुद्गे सर्षपे तु द्वौ तन्तुभकदम्बकौ १७४१
सिद्धार्थस्त्वेष धवलो गोधूमः सुमनः समौ १७४२
स्याद्यावकस्तु कुल्माषश्चणको हरिमन्थकः १७४३
द्वौ तिले तिलपेजश्च तिलपिञ्जश्च निष्फले १७४४
क्षवः क्षुताभिजननो राजिका कृष्णिकासुरी १७४५
स्त्रियौ कङ्गुप्रियङ्गू द्वे अतसी स्यादुमा क्षुमा १७४६
मातुलानी तु भङ्गायां व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान् १७४७
किंशारुः सस्यशूकं स्यात् कणिशं सस्यमञ्जरी १७४८
धान्यं व्रीहिः स्तम्बकरिः स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः १७४९
नाडी नालं च काण्डोऽस्य पलालोऽस्त्री स निष्फलः १७५०

शितशूकः, यवः, इति २ **यवानाम्** । तत्र यवे हरिते **तोक्म** इति १ ॥—कलायः, सतीनकः, हरेणुः, [रेणुकः], इति ४ **रेणुकस्य** ॥—कोरदूषः, कोद्रवः, इति २ **कोद्रवस्य** । मङ्गल्यकः, मसूरः, इति २ **मसूरस्य** ॥—मकुष्टकः, मयुष्टकः, वनमुद्गः, इति ३ **वनमुद्गस्य** ॥—सर्षपः, तन्तुभः, कदम्बकः, इति ३ **सर्षपस्य** । एष सर्षपो धवलः **सिद्धार्थ** इति १ ॥—गोधूमः, सुमनः, इति २ **गोधूमस्य** । सुमनोऽदन्तः ॥—यावकः, कुल्माषः, इति २ **अर्धस्विन्नस्य यवादेः** ॥—चणकः, हरिमन्थकः, इति २ **चणकस्य** ॥—तिलपेजः, तिलपिञ्जः, इति २ **निष्फले तिले** ॥ क्षवः, क्षुताभिजननः, राजिका, कृष्णिका, आसुरी, इति ५ **कृष्णसर्षपस्य** ॥—कङ्गुः, प्रियङ्गुः, इति २ **प्रियङ्गोः**, ॥—अतसी, उमा, क्षुमा, इति ३ **अतस्याः** ॥—मातुलानी, भङ्गा, इति २ **भङ्गायाः** ॥ व्रीहिभेदः **अणुः** स्यात् १ । सस्यस्य शूकं **किंशारुः** स्यात् १ । सस्यस्य मञ्जरी **कणिशमिति** १ ॥—धान्यम्, व्रीहिः, स्तम्बकरिः, इति ३ **व्रीहियवादेः** । स्तम्बकरिः पुंसि । तृणयवादेर्गुच्छस्य **स्तम्बः** स्यात् १ । अस्य गुच्छस्य यः काण्डः स नाडी, नालम्, इति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कडङ्गरो बुसं क्लीबे धान्यत्वचि तुषः पुमान् १७५१
शूकोऽस्त्री श्लक्ष्णतीक्ष्णाग्रे शमी शिम्बा त्रिषूत्तरे १७५२
ऋद्धमावसितं धान्यं पूतं तु बहुलीकृतम् १७५३
माषादयः शमीधान्ये शूकधान्ये यवादयः १७५४
शालयः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च पुंस्यमी १७५५
तृणधान्यानि नीवाराः स्त्री गवेधुर्गवेधुका १७५६
अयोग्रं मुसलोऽस्त्री स्यादुदूखलमुलूखलम् १७५७
प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री चालनी तितउः पुमान् १७५८
स्यूतप्रसेवौ कण्डोलपिटौ कटकिलिञ्जकौ १७५९
समानौ रसवत्यां तु पाकस्थानमहानसे १७६०
पौरोगवस्तदध्यक्षः सूपकारास्तु बल्लवाः १७६१

२। सकाण्डो निष्फलः **पलालः** स्यात् १ ॥—कडङ्गरः, बुसम्, इति २ **पलालादिक्षोदस्य**। बुसं क्लीबेऽपि। धान्यत्वचि **तुष** इति १। श्लक्ष्णं तीक्ष्णं यदग्रं तत्र **शूक** इति १ क्लीब-पुंसोः ॥—शमी, शिम्बा, इति २ **शिम्बायाः**। उत्तरे ऋद्धादयश्चत्वारस्त्रिषु ॥—ऋद्धम्, आवसितम्, इति २ **अपनीततृणस्य राशीकृतस्य धान्यस्य** ॥—पूतम्, बहुलीकृतम्, इति २ **अपनीतबुसस्य धान्यस्य**। शमीप्रभवे धान्ये **माषमुद्गादयो** भेदाः। शूकसहितं धान्यं **यवगोधूमादयो** ज्ञेयाः। कलमाद्याः षष्टिकाद्याः **शालयः** स्युः १। अमी पुंसि। नीवाराः बहुवचनात् श्यामाकादयो **तृणधान्यानि** स्युः ॥—गवेधुः, गवेधुका, इति २ **मुन्यन्नविशेषस्य** ॥—अयोग्रम्, मुसलः, इति २ **मुसलस्य**। क्लीबे मुसलम् ॥—उदूखलम्, उलूखलम्, इति २ **उलूखलस्य** ॥—प्रस्फोटनम्, शूर्पम्, इति २ **शूर्पस्य** ॥—चालनी, तितउः, इति २ **चालन्याः** ॥—स्यूतः, प्रसेवः, इति २ **धान्यादिभरणार्थं कृतस्य वस्त्रभाण्डस्य** ॥—कण्डोलः, पिटः, इति २ **वेणुदलादिरचितभाण्डस्य** ॥—कटः, किलिञ्जकः, इति २ **वंशादिविकारस्य**। समानाविति स्यूतादिभिर्युगलैः संबध्यते ॥—रसवती, पाकस्थानम्, महानसम्, इति ३ **पाकस्थानस्य** ॥—तस्याध्यक्षः **पौरोगवः**

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आरालिका आन्धसिकाः सूदा औदनिका गुणाः १७६२
आपूपिकः कान्दविको भक्ष्यकार इमे त्रिषु १७६३
अश्मन्तमुद्धानमधिश्रयणी चुल्लिरन्तिका १७६४
अङ्गारधानिकाङ्गारशकट्यपि हसन्त्यपि १७६५
हसन्यप्यथ न स्त्री स्यादङ्गारोऽलातमुल्मुकम् १७६६
क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना कन्दुर्वा स्वेदनी स्त्रियाम् १७६७
अलिञ्जरः स्यान्मणिकः कर्कर्यालुर्गलन्तिका १७६८
पिठरः स्थाल्युखा कुण्डं कलशस्तु त्रिषु द्वयोः १७६९
घटः कुटनिपावस्त्री शरावो वर्धमानकः १७७०
ऋजीषं पिष्टपचनं कंसोऽस्त्री पानभाजनम् १७७१
कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रं सैवाल्पा कुतुपः पुमान् १७७२
सर्वमावपनं भाण्डं पात्रामत्रं च भाजनम् १७७३

स्यात् १ ॥—सूपकारः, बल्लवः, आरालिकः, आन्धसिकः, सूदः, औदनिकः, गुणः इति ७ **पाककर्तुः** ॥—आपूपिकः, कान्दविकः, भक्ष्यकारः, इति ३ **भक्ष्यकारस्य**। इमे त्रिषु ॥—अश्मन्तम्, उद्धानम्, अधिश्रयणी, चुल्लिः, अन्तिका, इति ५ **चुल्लेः** ॥—अङ्गारधानिका, अङ्गारशकटी, हसन्ती, हसनी, इति ४ **अङ्गारशकट्याः** ॥—अङ्गारः, अलातम्, उल्मुकम्, इति ३ **प्रज्वलत्काष्ठस्य** ॥—अम्बरीषम्, भ्राष्ट्रः, इति २ **चणकादिभर्जनपात्रस्य** ॥—कन्दुः, स्वेदनी, इति २ **मद्यनिर्माणोपयोगिपात्रस्य** ॥—अलिञ्जरः, मणिकः, इति २ **महाकुम्भस्य** ॥—कर्करी, आलुः, गलन्तिका, इति ३ **गलन्तिकायाः** ॥—पिठरः, स्थाली, उखा, कुण्डम्, इति ४ **स्थाल्याः** ॥—कलशः, घटः, कुटः, निपः, इति ४ **कलशस्य**। कलशस्त्रिषु। घटः स्त्रीपुंसयोः ॥—शरावः, वर्धमानकः, इति २ **पात्रभेदस्य**। शरावः पुं-नपुंसकयोः ॥—ऋजीषम्, पिष्टपचनम्, इति २ **पिष्टपाकोपयोगिनः पात्रस्य** ॥—कंसः, पानभाजनम्, इति २ **पानपात्रस्य** ॥—कृत्तेः स्नेहपात्रे **कुतूः** स्यात् १। सैव कुतूरल्पा चेत् **कुतुपः**। सर्वं पात्रमात्र**मावपनादि**संज्ञम् १ ॥—आवपनम्,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दर्विः कम्बिः खजाका च स्यात्तर्दूर्दारुहस्तकः १७७४
अस्त्री शाकं हरितकं शिग्रुरस्य तु नाडिका १७७५
कलम्बश्च कडम्बश्च वेसवार उपस्करः १७७६
तिन्तिडीकं च चुक्रं च वृक्षाम्लमथ वेल्लजम् १७७७
मरीचं कोलकं कृष्णमूषणं धर्मपत्तनम् १७७८
जीरको जरणोऽजाजी कणा कृष्णे तु जीरके १७७९
सुषवी कारवी पृथ्वी पृथुः कालोपकुञ्चिका १७८०
आर्द्रकं शृङ्गवेरं स्यादथ छत्रा वितुन्नकम् १७८१
कुस्तुम्बुरु च धान्याकमथ शुण्ठी महौषधम् १७८२
स्त्रीनपुंसकयोर्विश्वं नागरं विश्वभेषजम् १७८३
आरनालकसौवीरकुल्माषाभिषुतानि च १७८४
अवन्तिसोमधान्याम्लकुञ्जलानि च काञ्जिके १७८५

भाण्डम्, पात्रम्, अमत्रम्, इति ५ **भाण्डस्य** ॥—दर्विः, कम्बिः, खजाका, इति ३ **दर्व्याः** ॥—तर्दूः, दारुहस्तकः, इति २ **दर्विभेदस्य** ॥—शाकम्, हरितकम्, शिग्रुः, इति ३ **वास्तुकादेः शाकस्य** । सौभाञ्जनेऽपि शिग्रुरुक्तः । अस्य नाडिका **कलम्बः, कडम्बः,** इति २ ॥—वेसवारः, उपस्करः, इति २ **हरिद्रासर्षपमरीचादिचूर्णस्य** ॥—तिन्तिडीकम्, चुक्रम्, वृक्षाम्लम्, इति ३ **तिन्तिडीकस्याम्लभेदस्य** ॥—वेल्लजम्, मरीचम्, कोलकम्, कृष्णम्, ऊषणम्, धर्मपत्तनम्, इति ६ **मरीचस्य** ॥—जीरकः, जरणः, अजाजी, कणा, इति ४ **जीरकस्य** ॥—सुषवी, कारवी, पृथ्वी, पृथुः, काला, उपकुञ्चिका, इति ६ **कृष्णवर्णे जीरके** । आर्द्रकम्, शृङ्गवेरम्, इति २ **आर्द्रकस्य** ॥—छत्रा, वितुन्नकम्, कुस्तुम्बुरु, धान्याकम्, इति ४ **धान्याकस्य** ॥—शुण्ठी, महौषधम्, विश्वम्, नागरम्, विश्वभेषजम्, इति ५ **शुण्ठ्याः** । स्त्री-नपुंसकयोः ॥—आरनालकम्, सौवीरम्, कुल्माषाभिषुतम्, अवन्तिसोमम्, धान्याम्लम्, कुञ्जलम्, काञ्जिकम्, इति ७ **काञ्जिकस्य** ॥—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सहस्रवेधि जतुकं बाह्लीकं हिङ्गु रामठम् १७८६
तत्पत्री कारवी पृथ्वी बाष्पिका कबरी पृथुः १७८७
निशाख्या काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी १७८८
सामुद्रं यत्तु लवणमक्षीवं वशिरं च तत् १७८९
सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं मणिमन्थं च सिन्धुजे १७९०
रौमकं वसुकं पाक्यं बिडं च कृतके द्वयम् १७९१
सौवर्चलेऽक्षरुचके तिलकं तत्र मेचके १७९२
मत्स्यण्डी फाणितं खण्डविकारः शर्करा सिता १७९३
कूर्चिका क्षीरविकृतिः स्याद्रसाला तु मार्जिता १७९४
स्यात्तेमनं तु निष्ठानं त्रिलिङ्गा वासितावधेः १७९५
शूलाकृतं भटित्रं स्याच्छूल्यमुख्यं तु पैठरम् १७९६
प्रणीतमुपसंपन्नं प्रयस्तं स्यात्सुसंस्कृतम् १७९७

सहस्रवेधि, जतुकम्, बाह्लीकम्, हिङ्गु, रामठम्, इति ५ **हिङ्गुवृक्षस्य निर्यासे** ॥—कारवी, पृथ्वी, बाष्पिका, कबरी, पृथुः, इति ५ **हिङ्गुतरोः पत्र्याम्** ॥ निशा, कांचनी, पीता, हरिद्रा, वरवर्णिनी, इति ५ **हरिद्रायाः** । यत्सामुद्रं लवणं तत् **अक्षीवम्, वशिरम्**, इति २ ॥—सैन्धवः, शीतशिवम्, मणिमन्थम्, सिन्धुजम्, इति ४ **सिन्धुजे लवणे** ॥—रौमकम्, वसुकम्, इति २ **साम्भरलवणस्य** ॥—पाक्यम्, बिडम्, इति २ **कृतके लवणे** ॥—सौवर्चलः, अक्षम्, रुचकम्, इति ३ **मधुरलवणस्य** ॥ तत्र सौवर्चले मेचके **तिलक**मिति १ ॥—मत्स्यण्डी, फाणितम्, इति २ **फाणितस्य** ॥ खण्डविकारः, शर्करा, सिता, इति ३ **शर्करायाः** ॥—क्षीरस्य विकृतिः **कूर्चिका** इति १ ॥—रसाला, मार्जिता, इति २ **दधिमधुशर्करामरीचार्द्रादिभिः कृतस्य लेह्यस्य** ॥—तेमनम्, निष्ठानम्, इति २ **व्यञ्जनस्य दध्यादेः** । इतः परं वासितान्तास्त्रिलिङ्गाः ॥—शूलाकृतम्, भटित्रम्, शूल्यम्, इति ३ **शूलेन संस्कृतस्य मांसादेः** ॥—उख्यम्, पैठरम्, इति २ **स्थालीसंस्कृतस्यान्नादेः** ॥—प्रणीतम्, उपसंपन्नम्, इति २ **रसादिसंपन्नस्य व्यञ्जनादेः** ॥—प्रयस्तम्, सुसंस्कृतम्, इति २ **प्रयत्ननिष्पन्नस्य घृतपक्वादेः** ॥—पिच्छिलम्,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्यात्पिच्छिलं तु विजिलं संमृष्टं शोधितं समे १७९८
चिक्कणं मसृणं स्निग्धं तुल्ये भावितवासिते १७९९
आपक्कं पौलिरभ्यूषो लाजाः पुंभूम्नि चाक्षताः १८००
पृथुकः स्याच्चिपिटको धाना भृष्टयवे स्त्रियः १८०१
पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात् करम्भो दधिसक्तवः १८०२
भिःसा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमोदनोऽस्त्री स दीदिविः १८०३
भिःसटा दग्धिका सर्वरसाग्रे मण्डमस्त्रियाम् १८०४
मासराचामनिस्रावा मण्डे भक्तसमुद्भवे १८०५
यवागूरुष्णिका श्राणा विलेपी तरला च सा १८०६
'म्रक्षणाभ्यञ्जने तैलं कृसरस्तु तिलौदनः' **
गव्यं त्रिषु गवां सर्वं गोविट् गोमयमस्त्रियाम् १८०७
तत्तु शुष्कं करीषोऽस्त्री दुग्धं क्षीरं पयः समम् १८०८

विजिलम्, इति २ **मण्डयुक्तदध्यादेः** ॥—संमृष्टम्, शोधितम्, इति २ **केशकीटाद्यपनयनेन शोधितस्यान्नादेः** ॥—चिक्कणम्, मसृणम्, स्निग्धम्, इति ३ **स्निग्धस्य** ॥—भावितम्, वासितम्, इति २ **पुष्पादिद्रव्यान्तरेणाधिवासितस्य**। यथा धूपेन भावितास्तिलाः ॥—आपक्कम्, पौलिः, अभ्यूषः, इति ३ **अर्धस्विन्नयवादेः** । **लाजाः** भर्जितव्रीहयः १। पुंसि बहुत्वे । एवमक्षता अपि पुं-भूम्नि ॥—पृथुकः, चिपिटकः, इति २ **आर्द्रभृष्टव्रीहितण्डुलस्य**। **धाना** इति भृष्टयवे १। नित्यं स्त्रियां बहुत्वे च ॥—पूपः, अपूपः, पिष्टकः, इति ३ **तण्डुलपिष्टरचितस्य भक्ष्यभेदस्य** । दधियुक्ताः सक्तवः **करम्भः** स्यात् १॥—भिःसा, भक्तम्, अन्धः, अन्नम्, ओदनः, दीदिविः, इति ६ **अन्नस्य**। अन्धः सान्तम् । ओदनोऽस्त्री । दीदिविः, पुंसि ॥—भिःसटा, दग्धिका, इति २ **दग्धान्नस्य** ॥—सर्वेषां रसानामग्रं अग्रिमो द्रवो **मण्डः** स्यात् १। स पुं-नपुंसकयोः । मासरः, आचामः, निस्रावः, इति ३ **भक्तसमुद्भवे मण्डे** ॥—यवागूः, उष्णिका, श्राणा, विलेपी, तरला, इति ५ **द्रवदोदनस्य**। गवां सर्वं **गव्यं** स्यात् १। त्रिषु ॥—गोविट्, गोमयम्, इति २ **गोः पुरीषे**। गोमयं पुं-नपुंसकयोः। तद्गोमयं शुष्कं **करीषं** स्यात् १॥—दुग्धम्, क्षीरम्,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पयस्यमाज्यदध्यादि द्रप्सं दधि घनेतरत् १८०९
घृतमाज्यं हविः सर्पिर्नवनीतं नवोद्धृतम् १८१०
तत्तु हैयंगवीनं यद्ध्योगोदोहोद्भवं घृतम् १८११
दण्डाहतं कालशेयमरिष्टमपि गोरसः १८१२
तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलम् १८१३
मण्डं दधिभवं मस्तु पीयूषोऽभिनवं पयः १८१४
अशनाया बुभुक्षा क्षुद्ग्रासस्तु कवलः पुमान् १८१५
सपीतिः स्त्री तुल्यपानं सग्धिः स्त्री सहभोजनम् १८१६
उदन्या तु पिपासा तृट् तर्षो जग्धिस्तु भोजनम् १८१७
जेमनं लेह आहारो निघसो न्याद इत्यपि १८१८
सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः फेला भुक्तसमुज्झितम् १८१९
कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेप्सितम् १८२०
गोपे गोपालगोसंख्यगोधुगाभीरबल्लवाः १८२१

पयः, इति ३ **दुग्धस्य** । यदाज्यदध्यादि तत् **पयस्यम्** १ । यद्घनादितरत् दधि तत् **द्रप्सं** स्यात् १ । घृतम्, आज्यम्, हविः, सर्पिः, इति ४ **घृतस्य** ॥—नवनीतम्, नवोद्धृतम्, इति २ **नवनीतस्य** । ह्योगोदोहोद्भवं घृतं **हैयङ्गवीनं** स्यात् १ ॥—दण्डाहतम्, कालशेयम्, अरिष्टम्, गोरसः, इति ४ **दण्डमथितस्य गोरसमात्रस्य** । तद्विशेषमाह—पादाम्बु यत्र तद्दण्डाहतं **तक्र**मिति १ । अर्धाम्बु यत्र गोरसे **तदुदश्वित्** १ । निर्जलं दधिमन्थनमात्रेण **मथित**मिति १ । दधिभवं **मस्तु** स्यात् १ । अभिनवं पयः **पीयूषः** स्यात् १ ॥-अशनाया, बुभुक्षा, क्षुत्, इति ३ **क्षुधः**, क्षुत् स्त्री धकारान्तः । ग्रासः, कवलः, इति २ **कवलस्य** ॥—सपीतिः, तुल्य-पानम्, इति २ **सहपानस्य** ॥ सग्धिः, सहभोजनम्, इति २ **सहभोजनस्य** ॥—उदन्या, पिपासा, तृट्, तर्षः, इति ४ **तृषः** ॥—जग्धिः, भोजनम्, जेमनं, लेहः, आहारः, निघसः, न्यादः, इति ७ **भोजनस्य** ॥—सौहित्यम्, तर्पणम्, तृप्तिः, इति ३ **तृप्तेः** । पूर्वं भुक्तं पश्चात् समुज्झितं **फेला** स्यात् १ ॥—कामम्, प्रकामम्, पर्याप्तम्, निकामम्, इष्टम्, यथेप्सितम्, इति ६ **यथेप्सितस्य** ॥-गोपः, गोपालः, गोसंख्यः, गोधुक्, आभीरः, बल्लवः, इति ६ **गोपालस्य** ॥—गोमहिष्यादिकं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गोमहिष्यादिकं पादबन्धनं द्वौ गवीश्वरे १८२२
गोमान् गोमी गोकुलं तु गोधनं स्याद्गवां व्रजे १८२३
त्रिष्वाशितंगवीनं तद्गावो यत्राशिताः पुरा १८२४
उक्षा भद्रो बलीवर्द ऋषभो वृषभो वृषः १८२५
अनड्वान् सौरभेयो गौरुक्ष्णां संहतिरौक्षकम् १८२६
गव्या गोत्रा गवां वत्सधेन्वोर्वात्सकधैनुके १८२७
वृषो महान् महोक्षः स्याद्वृद्धोक्षस्तु जरद्गवः १८२८
उत्पन्न उक्षा जातोक्षः सद्योजातस्तु तर्णकः १८२९
शकृत्करिस्तु वत्सः स्याद्दम्यवत्सतरौ समौ १८३०
आर्षभ्यः षण्डतायोग्यः षण्डो गोपतिरिट्चरः १८३१
स्कन्धदेशे त्वस्य वहः सास्ना तु गलकम्बलः १८३२
स्यान्नस्तितस्तु नस्योतः प्रष्ठवाड् युगपार्श्वगः १८३३
युगादीनां तु वोढारो युग्यप्रासङ्ग्यशाकटाः १८३४

पादबन्धनमिति ॥—गोमान्, गोमी, इति २ **गवां स्वामिनि** ॥—गोकुलम्, गोधनम्, इति २ **गवां व्रजे** । यत्र पुरा गाव आशिता भोजिताः तत्स्थानं **आशितंगवीन**मिति १ लिङ्गत्रये ॥—उक्षा, भद्रः, बलीवर्दः; ऋषभः, वृषभः, वृषः, अनड्वान्, सौरभेयः, गौः, इति ९ **वृषभस्य** । उक्ष्णां संहतिः, **औक्षकं** स्यात् १ । गवां संहतिः समूहो गव्या, गोत्रा, इति २ । वत्सानां संहति**र्वात्सकम्** १ । धेनूनां संहति**र्धैनुकम्** १ । महान्वृषो **महोक्षः** १ ॥—वृद्धोक्षः, जरद्गवः, इति २ **वृद्धवृषभस्य** ॥—उत्पन्नः उक्षा **जातोक्षः** स्यात् १ । सद्योजात**स्तर्णकः** स्यात् १ ॥—शकृत्करिः, वत्सः, इति २ **वत्सस्य** ॥—दम्यः, वत्सतरः, इति २ **स्पष्टतारुण्यस्य** । षण्डता गोपतित्वं तद्योग्य **आर्षभ्यः** १ ॥—षण्डः, गोपतिः, इट्चरः, इति ३ **स्वेच्छाचारिणो वृषभस्य** । अस्य स्कन्धदेशे **वहः** स्यात् १ ॥—सास्ना, गलकम्बलः, इति २ **गोः कण्ठे लम्बमानस्य चर्मणः** ॥—नस्तितः, नस्योतः, इति २ **स्यूतनासिकस्य** ॥—प्रष्ठवाट्, युगपार्श्वगः, इति २ **दमनार्थं युग्येन सह स्कन्धे बद्धकाष्ठस्य** । युगस्य वोढा **युग्यः**, **प्रासङ्ग्यः**,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

खनति तेन तद्वोढाऽस्येदं हालिकसैरिकौ १८३५
धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरंधराः १८३६
उभावेकधुरीणैकधुरावेकधुरावहे १८३७
स तु सर्वधुरीणः स्याद्यो वै सर्वधुरावहः १८३८
माहेयी सौरभेयी गौरुस्रा माता च शृङ्गिणी १८३९
अर्जुन्यघ्न्या रोहिणी स्यादुत्तमा गोषु नैचिकी १८४०
वर्णादिभेदात्संज्ञाः स्युः शबलीधवलादयः १८४१
द्विहायनी द्विवर्षा गौरेकाब्दा त्वेकहायनी १८४२
चतुरब्दा चतुर्हायण्येवं त्र्यब्दा त्रिहायणी १८४३
वशा वन्ध्याऽवतोका तु स्रवद्गर्भाथ संधिनी १८४४
आक्रान्ता वृषभेणाथ वेहद्गर्भोपघातिनी १८४५
काल्योपसर्या प्रजने प्रष्ठौही बालगर्भिणी १८४६
स्यादचण्डी तु सुकरा बहुसूतिः परेष्टुका १८४७

शाकटः, इति ३। तेन खनतीत्याद्यर्थे **हालिकः**, **सैरिकः**, इति २ ॥—धूर्वहः, धुर्यः, धौरेयः, धुरीगः, धुरंधरः, इति ५ **धुरंधरवृषभस्य** ॥—एकधुरीणः, एकधुरः, एकधुरावहः, इति ३ **य एकामेव धुरं वहति तस्य**। यः सर्वामपि धुरं वहति स **सर्वधुरीण** इति १ ॥—माहेयी, सौरभेयी, गौः, उस्रा, माता, शृङ्गिणी, अर्जुनी, अघ्न्या, रोहिणी, इति ९ **गवि**। या गोषु उत्तमा सा गौर्**नैचिकी**ति १। वर्णावयवप्रमाणादीनां भेदात् गवां संज्ञाः **शबली, धवला,** इत्यादयः। द्विवर्षा गौ**र्द्विहायनी** इति १। एकाब्दा गौः **एकहायनी** इति १। चतुरब्दा गौश्**चतुर्हायणी** इति १। त्रिवर्षा **त्रिहायणी** स्यात् १॥—वशा, वन्ध्या, इति २ **वन्ध्यायाः**॥—अवतोका, स्रवद्गर्भा, इति २ **अकस्मात्पतितगर्भायाः**। वृषभेण मैथुनार्थे आक्रान्ता **संधिनी** १। विहन्ति गर्भं इति वृषोपगमनाद्गर्भोपघातिनी **वेहद्**इत्युच्यते १। स्त्रियाम्। प्रजने काल्या गौ**रुपसर्या** इति १। बालगर्भिणी **प्रष्ठौही** इति १ ॥—अचण्डी, सुकरा, इति २ **अकोपनायाः** ॥—बहुसूतिः, परेष्टुका, इति २ **बहुप्रसवायाः** ॥—चिरप्रसूता, बष्कयणी, इति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चिरप्रसूता बष्कयणी धेनुः स्यान्नवसूतिका १८४८
सुव्रता सुखसंदोह्या पीनोध्नी पीवरस्तनी १८४९
द्रोणक्षीरा द्रोणदुग्धा धेनुष्या बन्धके स्थिता १८५०
समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते १८५१
ऊधस्तु क्लीबमापीनं समौ शिवककीलकौ १८५२
न पुंसि दाम संदानं पशुरज्जुस्तु दामनी १८५३
वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके १८५४
कुठरो दण्डविष्कम्भो मन्थनी गर्गरी समे १८५५
उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाङ्गाः करभः शिशुः १८५६
करभाः स्युः शृङ्खलका दारवैः पादबन्धनैः १८५७
अजा छागी शुभच्छागबस्तच्छगलका अजे १८५८
मेढ्रोरभ्रोरणोर्णायुमेषवृष्णय एडके १८५९

---

२ दीर्घकालेन प्रसूतायाः ॥—धेनुः, नवसूतिका, इति २ **नूतनप्रसूतायाः**। सुव्रता, सुखसंदोह्या, इति २ **सुशीलायाः** ॥—पीनोध्नी, पीवरस्तनी, इति २ **स्थूलस्तन्याः** ॥—द्रोणक्षीरा, द्रोणदुग्धा, इति २ **द्रोणपरिमितदुग्धदात्र्याम्**। बन्धकं आधिः, तत्र स्थिता सा **धेनुष्या** इति १। या वर्षे वर्षे प्रसूयते सा **समांसमीने**ति १॥—ऊधः, आपीनम्, इति २ **गोस्तनस्य**। ऊधः क्लीबम् ॥—शिवकः, कीलकः, इति २ **गोबन्धनकाष्ठस्य** ॥—दाम, संदानम्, इति २ **बन्धनरज्जोः**। दाम स्त्री-पुंसयोः ॥—पशुरज्जुः, दामनी, इति २ **यस्यामेकस्यां बहवो वृषा बध्यन्ते तस्या रज्जोः** ॥—वैशाखः, मन्थः, मन्थानः, मन्था, मन्थदण्डकः, इति ५ **मन्थनदण्डस्य**॥ कुठरः, दण्डविष्कम्भः, इति २ **यत्र मन्थदण्डो बध्यते तस्य स्तम्भस्य** ॥—मन्थनी, गर्गरी, इति २ **मथ्यमानदधिपात्रस्य** ॥—उष्ट्रः, क्रमेलकः, मयः, महाङ्गः, इति ४ **उष्ट्रस्य**। उष्ट्रस्य शिशुः **करभ** इति १। दारवैः पादबन्धनैरुपेताः करभाः **शृङ्खलकाः** स्युरिति १॥—अजा, छागी, इति २ **अजायाः** ॥—शुभः, छागः, बस्तः, छगलकः, अजः, इति ५ **अजस्य** ॥ मेढ्रः, उरभ्रः, उरणः, ऊर्णायुः, मेषः,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उष्ट्रोरभ्राजवृन्दे स्यादौष्ट्रकौरभ्रकाजकम् १८६०
चक्रीवन्तस्तु बालेया रासभा गर्दभाः खराः १८६१
वैदेहकः सार्थवाहो नैगमो वाणिजो वणिक् १८६२
पण्याजीवो ह्यापणिकः क्रयविक्रयिकश्च सः १८६३
विक्रेता स्याद्विक्रयिकः क्रायिकक्रयिकौ समौ १८६४
वाणिज्यं तु वणिज्या स्यान्मूल्यं वस्नोऽप्यवक्रयः १८६५
नीवी परिपणो मूलधनं लाभोऽधिकं फलम् १८६६
परिदानं परीवर्तो नैमेयनिमयावपि १८६७
पुमानुपनिधिर्न्यासः प्रतिदानं तदर्पणम् १८६८
क्रये प्रसारितं क्रय्यं क्रेयं क्रेतव्यमात्रके १८६९
विक्रेयं पणितव्यं च पण्यं क्रय्यादयस्त्रिषु १८७०
क्लीबे सत्यापनं सत्यंकारः सत्याकृतिः स्त्रियाम् १८७१
विपणो विक्रयः संख्याः संख्येये ह्यादश त्रिषु १८७२

वृष्णिः, एडकः, इति ७ **मेषस्य** । उष्ट्राणां वृन्दे **औष्ट्रकम्** १ । उरभ्राणां वृन्दे **औरभ्रकम्** १ । अजानां वृन्दे **आजकम्** १ ॥—चक्रीवान्, बालेयः, रासभः, गर्दभः, खरः, इति ५ **गर्दभस्य** ॥—वैदेहकः, सार्थवाहः, नैगमः, वाणिजः, वणिक्, पण्याजीवः, आपणिकः, क्रयविक्रयिकः, इति ८ **क्रयविक्रयाभ्यां वर्तमानस्य** ॥—विक्रेता, विक्रयिकः, इति २ **वस्त्रपात्रादि दत्त्वा तन्मूल्यं गृह्णतः** ॥—क्रायिकः, क्रयिकः, इति २ **मूल्येन वस्त्रादि गृह्णतः** ॥—वाणिज्यम्, वणिज्या, इति २ **वणिजां कर्मणि** ॥—मूल्यम्, वस्नः, अवक्रयः, इति ३ **विक्रेयवस्तूनां मूल्यस्य** ॥—नीवी, परिपणः, मूलधनम्, इति ३ **क्रयविक्रयादिव्यवहारे यन्मूलधनं तस्य** । मूलधनादधिकं फलं **लाभः** स्यात्॥ —परिदानम्, परीवर्तः, नैमेयः, निमयः, इति ४ **परिवर्तनस्य** ॥—उपनिधिः, न्यासः, इति २ **निक्षेपस्य** । उपनिधिः पुंसि । तस्य अर्पणं **प्रतिदान**मित्युच्यते १ । क्रये प्रसारितं **क्रय्य**मिति १ । यत् क्रेतव्यमात्रं तत् **क्रेयम्** १ ॥–विक्रेयम्, पणितव्यम्, पण्यम्, इति ३ **विक्रेयस्य वस्तुनः** । त्रिषु ॥—सत्यापनम्, सत्यंकारः, सत्याकृतिः, इति ३ **सत्यंकारस्य** ॥—विपणः, विक्रयः, इति २ **विक्रयस्य** ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः १८७३
संख्यार्थे द्विबहुत्वे स्तस्तासु चानवतेः स्त्रियः १८७४
पङ्क्तेः शतसहस्रादि क्रमाद्दशगुणोत्तरम् १८७५
यौतवं द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थकं त्रयम् १८७६
मानं तुलाङ्गुलिप्रस्थैर्गुञ्जाः पञ्चाद्यमाषकः १८७७
ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री पलं कर्षचतुष्टयम् १८७८
सुवर्णबिस्तौ हेम्नोऽक्षे कुरुबिस्तस्तु तत्पले १८७९
तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः १८८०
आचितो दश भाराः स्युः शाकटो भार आचितः १८८१
कार्षापणः कार्षिकः स्यात् कार्षिके ताम्रिके पणः १८८२
अस्त्रियामाढकद्रोणौ खारी वाहो निकुञ्चकः १८८३
कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् १८८४
पादस्तुरीयो भागः स्यादंशभागौ तु वण्टके १८८५

एकाद्या अष्टादशान्ताः संख्याशब्दाः संख्येये वर्तमानास्त्रिषु । विंशत्याद्याः सर्वाः सदैकत्वे नित्यमेकवचनान्ताः संख्येये संख्यायां च वर्तन्ते । संख्यार्थे द्विबहुवचने स्तः । तासु नवतिपर्यन्ताः स्त्रियाम् । पङ्क्तिर्दश**संख्या,** तामारभ्य दशगुणं उत्तरं यत्र तादृशं संख्यानं क्रमात् **शतम् सहस्रम्,** इत्यादि स्यादित्येकैकम्॥—यौतवम्, द्रुवयम्, पाय्यम्, इति ३ **मानार्थकस्य** । तन्मानं तुलाङ्गुलिप्रस्थैर्भिद्यते । पञ्चगुञ्जाः **आद्यमाषकः** । ते षोडश माषा **अक्षः, कर्षः,** इति २ । कर्षचतुष्टयं **पलं** स्यात् १ ॥—सुवर्णः, बिस्तः, इति २ **हेम्नः सुवर्णस्याक्षे** । तस्य पले **कुरुबिस्त** इति १ । पलानां शतं **तुला** स्यात् १ । स्त्रियाम् । विंशतिस्तुलाः **भारः** स्यात् १ । दश भाराः **आचित** इति १ । यः शाकटः सोऽप्या**चित** इति १ ॥—कार्षापणः कार्षिकः, इति २ **राजतकर्षपरिमितरूप्यकस्य** । ताम्रिके तस्मिन्कार्षिके **पण** इति १ ।—आढकः, द्रोणः, खारी, वाहः, निकुञ्चकः, कुडवः, प्रस्थः, इति ७ **परिमाणार्थकाः प्रत्येकं भिन्नार्थकाः** । तुर्यो भागः **पाद** इति १ ॥—अंशः, भागः, वण्टकः, इति ३ **भागमात्रस्य** । द्रव्यम्, वित्तम्, स्वापतेयम्,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसु १८८६
हिरण्यं द्रविणं द्युम्नमर्थरैविभवा अपि १८८७
स्यात्कोशश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते १८८८
ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यं रूप्यं तद्द्वयमाहतम् १८८९
गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः १८९०
शोणरत्नं लोहितकः पद्मरागोऽथ मौक्तिकम् १८९१
मुक्ताथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुंनपुंसकम् १८९२
रत्नं मणिर्द्वयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च १८९३
स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् १८९४
तपनीयं शातकुम्भं गाङ्गेयं भर्म कर्बुरम् १८९५
चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने १८९६
रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम् १८९७
अलंकारसुवर्णं यच्छृङ्गीकनकमित्यदः १८९८
दुर्वर्णं रजतं रूप्यं खर्जूरं श्वेतमित्यपि १८९९

रिक्थम्, ऋक्थम्, धनम्, वसु, हिरण्यम्, द्रविणम्, द्युम्नम्, अर्थः, राः, विभवः, इति १३ **धनस्य** ॥—कोशः, हिरण्यम्, इति २ **घटिताघटितयोर्हेमरूप्ययोः**। ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यं स्यात् १। तद्द्वयमाहतं **रूप्यम्** १॥—गारुत्मतम्, मरकतम्, अश्मगर्भः, हरिन्मणिः, इति ४ **मरकतस्य** ॥—शोणरत्नम्, लोहितकः, पद्मरागः, इति ३ **पद्मरागस्य** ॥—मौक्तिकम्, मुक्ता, इति २ **मुक्तायाः** ॥—विद्रुमः, प्रवालः, इति २ **प्रवालस्य** ॥—रत्नम्, मणिः, इति २ **अश्मजातौ मुक्तादिके अपि वर्तेते** । मणिः स्त्री-पुंसयोः ॥—स्वर्णम्, सुवर्णम्, कनकम्, हिरण्यम्, हेम, हाटकम्, तपनीयम्, शातकुम्भम्, गाङ्गेयम्, भर्म, कर्बुरम्, चामीकरम्, जातरूपम्, महारजतम्, काञ्चनम्, रुक्मम्, कार्तस्वरम्, जाम्बूनदम्, अष्टापदम्, इति १९ **सुवर्णस्य** । अष्टापदं क्लीब-पुंसयोः । यदलंकाररूपं सुवर्णं तत् **शृङ्गीकनक**मिति १॥—दुर्वर्णम्, रजतम्, रूप्यम्, खर्जूरम्,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रीतिः स्त्रियामारकूटो न स्त्रियामथ ताम्रकम् १९००
शुल्बं म्लेच्छमुखं द्व्यष्टवरिष्टोदुम्बराणि च १९०१
लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी १९०२
अश्मसारोऽथ मण्डूरं सिंहाणमपि तन्मले १९०३
सर्वं च तैजसं लोहं विकारस्त्वयसः कुशी १९०४
क्षारः काचोऽथ चपलो रसः सूतश्च पारदे १९०५
गवलं माहिषं शृङ्गमभ्रकं गिरिजामले १९०६
स्रोतोञ्जनं तु सौवीरं कापोताञ्जनयामुने १९०७
तुत्थाञ्जनं शिखिग्रीवं वितुन्नकमयूरके १९०८
कर्परी दार्विकाक्काथोद्भवं तुत्थं रसाञ्जनम् १९०९
रसगर्भं तार्क्ष्यशैलं गन्धाश्मनि तु गन्धिकः १९१०
सौगन्धिकश्च चक्षुष्याकुलाल्यौ तु कुलत्थिका १९११
रीतिपुष्पं पुष्पकेतु पुष्पकं कुसुमाञ्जनम् १९१२

श्वेतम्, इति ५ **रजतस्य** ॥ रीतिः, आरकूटः, इति २ **पित्तलस्य** ॥—ताम्रकम्, शुल्बम्, म्लेच्छमुखम्, द्व्यष्टम्, वरिष्टम्, उदुम्बरं, इति ६ **ताम्रस्य** ॥—लोहः, शस्त्रकम्, तीक्ष्णम्, पिण्डम्, कालायसम्, अयः, अश्मसारः, इति ७ **लोहस्य** ॥—मण्डूरम्, सिंहाणम्, इति २ **लोहमलस्य**। सर्वमपि तैजसं **लोह**मिति १। अयसो विकारः **कुशी** स्यात् १॥—क्षारः, काचः, इति २ **काचस्य** ॥—चपलः, रसः, सूतः, पारदः, इति ४ **पारदस्य**। यन्माहिषं शृङ्गं तत् **गवलमिति** १ ॥–अभ्रकम्, गिरिजामलम्, इति २ **अभ्रकस्य** ॥—स्रोतोञ्जनम्, सौवीरम्, कापोताञ्जनम्, यामुनम्, इति ४ **सौवीराञ्जनस्य** ॥—तुत्थाञ्जनम्, शिखिग्रीवम्, वितुन्नकम्, मयूरकम्, कर्परी, इति ५ **तुत्थाञ्जनस्य** ॥—तुत्थम्, रसाञ्जनम्, रसगर्भम्, तार्क्ष्यशैलम्, इति ४ **रसाञ्जनस्य**। तत्र तुत्थं दार्विकाक्काथोद्भवम् ॥—गन्धाश्मा, गन्धिकः, सौगन्धिकः, इति ३ **गन्धकस्य** ॥—चक्षुष्या, कुलाली, कुलत्थिका, इति ३ **तुत्थविशेषस्य** ॥ रीतिपुष्पम्, पुष्पकेतु, पुष्पकम्, कुसुमाञ्जनम्, इति ४ **संतप्तपित्तलादुत्पन्नस्य** ॥—पिञ्जरम्, पीत-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पिञ्जरं पीतनं तालमालं च हरितालके १९१३
गैरेयमर्थ्यं गिरिजमश्मजं च शिलाजतु १९१४
बोलगन्धरसप्राणपिण्डगोपरसाः समाः १९१५
डिण्डीरोऽब्धिकफः फेनः सिन्दूरं नागसंभवम् १९१६
नागसीसकयोगेष्टवप्राणि त्रपु पिच्चटम् १९१७
रङ्गवङ्गे अथ पिचुस्तूलोऽथ कमलोत्तरम् १९१८
स्यात्कुसुम्भं वह्निशिखं महारजनमित्यपि १९१९
मेषकम्बल ऊर्णायुः शशोर्णं शशलोमनि १९२०
मधु क्षौद्रं माक्षिकादि मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम् १९२१
मनःशिला मनोगुप्ता मनोह्वा नागजिह्विका १९२२
नैपाली कुनटी गोला यवक्षारो यवाग्रजः १९२३
पाक्योऽथ सर्जिकाक्षारः कापोतः सुखवर्चकः १९२४

नम्, तालम्, आलम्, हरितालकम्, इति ५ **हरितालस्य** ॥—गैरेयम्, अर्थ्यम्, गिरिजम्, अश्मजम्, शिलाजतु, इति ५ **शिलाजतुनः** ॥—बोलः, गन्धरसः, प्राणः, पिण्डः, गोपरसः, इति ५ **गन्धरसस्य** ॥—डिण्डीरः, अब्धिकफः, फेनः, इति ३ **समुद्रफेनस्य** ॥—सिन्दूरम्, नागसंभवम्, इति २ **सिन्दूरस्य** ॥—नागम्, सीसकम्, योगेष्टम्, वप्रम्, इति ४ **सीसस्य** ॥—त्रपु, पिच्चटम्, रङ्गम्, वङ्गम्, इति ४ **वङ्गस्य** ॥—पिचुः, तूलः, इति २ **कार्पासस्य** ॥—कमलोत्तरम्, कुसुम्भम्, वह्निशिखम्, महारजनम्, इति ४ **कुसुम्भस्य** ॥—मेषकम्बलः, ऊर्णायुः, इति २ **कम्बलस्य** ॥—शशोर्णम्, शशलोम, इति २ **शशलोम्नः** ॥—मधु, क्षौद्रम्, माक्षिकम्, इति ३ **मधुनः** ॥—मधूच्छिष्टम्, सिक्थकम्, इति २ **मधूच्छिष्टस्य** ॥—मनःशिला, मनोगुप्ता, मनोह्वा, नागजिह्विका, इति ४ **मनःशिलायाः** ॥—नैपाली, कुनटी, गोला, इति ३ **नेपालदेशोद्भवमनःशिलायाः** ॥—यवक्षारः, यवाग्रजः, पाक्यः, इति ३ **यवक्षारस्य** ॥—सर्जिकाक्षारः, कापोतः, सुखवर्चकः, इति ३ **क्षारभेदस्य** ॥—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सौवर्चलं स्याद्रुचकं त्वक्क्षीरी वंशरोचना १९२५
शिग्रुजं श्वेतमरिचं मोरटं मूलमैक्षवम् १९२६
ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं चटकाशिर इत्यपि १९२७
गोलोमी भूतकेशो ना पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् १९२८
त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषं त्रिफला तु फलत्रिकम् १९२९

११. शूद्रवर्गः

शूद्राश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः १९३०
आचण्डालात्तु संकीर्णा अम्बष्ठकरणादयः १९३१
शूद्राविशोस्तु करणोऽम्बष्ठो वैश्याद्विजन्मनोः १९३२
शूद्राक्षत्रिययोरुग्रो मागधः क्षत्रियाविशोः १९३३
माहिष्योऽर्याक्षत्रिययोः क्षत्तार्याशूद्रयोः सुतः १९३४
ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतस्तस्यां वैदेहको विशः १९३५

सौवर्चलम्, रुचकम्, इति २ **क्षारभेदस्य** ॥—त्वक्क्षीरी, वंशरोचना, इति २ **वेणुजन्यस्यौषधिविशेषस्य** ॥—शिग्रुजम्, श्वेतमरिचम्, इति २ **सौभाञ्जनबीजस्य**। इक्षुसंबन्धि मूलकं **मोरटं** स्यात् १ ॥—ग्रन्थिकम्, पिप्पली-मूलम्, चटकाशिरः, इति ३ **पिप्पलीमूलस्य** ॥ गोलोमी, भूतकेशः, इति २ **भूतकेशस्य** ॥—पत्राङ्गम्, रक्तचन्दनम्, इति २ **रक्तचन्दनसदृशस्य रक्तसारस्य** ॥ त्रिकटु, त्र्यूषणम्, व्योषम्, इति ३ **शुण्ठीपिप्पलीमरी-चानां समाहारस्य** ॥ त्रिफला, फलत्रिकम्, इति २ **हरीतक्यामलक-बिभीतकफलानां समाहारस्य** ॥

१९३०-२०२३ शूद्रः, अवरवर्णः, वृषलः, जघन्यजः, इति ४ **शूद्रस्य**। चण्डालो ब्राह्मण्यां शूद्राज्जातस्तमभिव्याप्य वक्ष्यमाणा अम्बष्ठकरणादयः **संकी-र्णाः**। शूद्रावैश्ययोः सुतः **करण** इति १। वैश्यायां ब्राह्मणाज्जातः सुतोऽ**म्बष्ठः** १। शूद्रायां क्षत्रियाज्जातः **उग्रः** १। क्षत्रियायां वैश्याज्जातो **मागधः** १। वैश्यायां क्षत्रियाज्जातो **माहिष्यः** १। क्षत्रियायां शूद्राज्जातः **क्षत्ता** १। ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः **सूत** इति १। ब्राह्मण्यां वैश्याज्जातो **वैदेहकः** १।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रथकारस्तु माहिष्यात्करण्यां यस्य संभवः १९३६
स्याच्चण्डालस्तु जनितो ब्राह्मण्यां वृषलेन यः १९३७
कारुः शिल्पी संहतैस्तैर्द्वयोः श्रेणिः सजातिभिः १९३८
कुलकः स्यात्कुलश्रेष्ठी मालाकारस्तु मालिकः १९३९
कुम्भकारः कुलालः स्यात् पलगण्डस्तु लेपकः १९४०
तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्तुन्नवायस्तु सौचिकः १९४१
रङ्गाजीवश्चित्रकरः शस्त्रमार्जोऽसिधावकः १९४२
पादूकृच्चर्मकारः स्याद्व्योकारो लोहकारकः १९४३
नाडिंधमः स्वर्णकारः कलादो रुक्मकारकः १९४४
स्याच्छाङ्खिकः काम्बविकः शौल्बिकस्ताम्रकुट्टकः १९४५
तक्षा तु वर्धकिस्त्वष्टा रथकारस्तु काष्ठतट् १९४६
ग्रामाधीनो ग्रामतक्षः कौटतक्षोऽनधीनकः १९४७

करण्यां माहिष्याज्जातो **रथकारः** स्यात् १। ब्राह्मण्यां वृषलेन य उत्पादितः स **चण्डालः** स्यात् १॥—कारुः, शिल्पी, इति २ **चित्रकारादेः**। तैः सजातिभिः संहतैः **श्रेणिः** १ स्त्रीपुंसयोः॥—कुलकः, कुलश्रेष्ठी, इति २ **शिल्पिकुलप्रधानस्य**॥—मालाकारः, मालिकः, इति २ **मालाकारस्य**॥—कुम्भकारः, कुलालः, इति २ **कुलालस्य**॥—पलगण्डः, लेपकः, इति २ **गृहादौ लेपकारस्य**॥—तन्तुवायः, कुविन्दः, इति २ **पटानां निर्मातरि**॥—तुन्नवायः, सौचिकः, इति २ **कञ्चुक्यादेर्निर्मातरि**॥—रङ्गाजीवः, चित्रकरः, इति २ **चित्रकारस्य**॥—शस्त्रमार्जः, असिधावकः, इति २ **शस्त्रघर्षणोपजीविनः**॥—पादूकृत्, चर्मकारः, इति २ **चर्मकारस्य**॥—व्योकारः, लोहकारकः, इति २ **लोहकारस्य**॥—नाडिंधमः, स्वर्णकारः, कलादः, रुक्मकारकः, इति ४ **स्वर्णकारस्य**॥—शाङ्खिकः, काम्बविकः, इति २ **शङ्खवलयादेः कर्तरि**॥—शौल्बिकः, ताम्रकुट्टकः, इति २ **ताम्रकुट्टकस्य**॥—तक्षा, वर्धकिः, त्वष्टा, रथकारः, काष्ठतट्, इति ५ **वर्धकेः**। ग्रामाधीनो यस्तक्षा स **ग्रामतक्षः** इति १। अनधीनकः **कौटतक्षः** स्यात् १॥—क्षुरी, मुण्डी,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्षुरी मुण्डी दिवाकीर्तिर्नापितान्तावसायिनः - १९४८
निर्णेजकः स्याद्रजकः शौण्डिको मण्डहारकः १९४९
जाबालः स्यादजाजीवो देवाजीवस्तु देवलः १९५०
स्यान्माया शाम्बरी मायाकारस्तु प्रतिहारकः १९५१
शैलालिनस्तु शैलूषा जायाजीवाः कृशाश्विनः १९५२
भरता इत्यपि नटाश्चारणास्तु कुशीलवाः १९५३
मार्दङ्गिका मौरजिकाः पाणिवादास्तु पाणिघाः १९५४
वेणुध्माः स्युर्वैणविका वीणावादास्तु वैणिकाः १९५५
जीवान्तकः शाकुनिको द्वौ वागुरिकजालिकौ १९५६
वैतंसिकः कौटिकश्च मांसिकश्च समं त्रयम् १९५७
भृतको भृतिभुक्कर्मकरो वैतनिकोऽपि सः १९५८
वार्तावहो वैवधिको भारवाहस्तु भारिकः १९५९

दिवाकीर्तिः, नापितः, अन्तावसायी, इति ५ **नापितस्य** ॥—निर्णेजकः, रजकः, इति २ **वस्त्राणां धावकस्य** ॥—शौण्डिकः, मण्डहारकः, इति २ **सुराजीविनः** ॥—जाबालः, अजाजीवः, इति २ **अजापालस्य** ॥—देवाजीवः, देवलः, इति २ **देवसेवोपजीविनः** ॥—माया, शाम्वरी, इति २ **इन्द्रजालस्य** ॥—मायाकारः, प्रतिहारकः, इति २ **मायाविनः** ॥—शैलाली, शैलूषः, जायाजीवः, कृशाश्वी, भरतः, नटः, इति ६ **नटानाम्** ॥—चारणः, कुशीलवः, इति २ **कथकानाम्** ॥-मार्दङ्गिकाः, मौरजिकाः, इति २ **मृदङ्गवादनकुशलानाम्** ॥ पाणिवादाः, पाणिघाः, इति २ **पाणिवादानाम्** ॥-वेणुध्माः, वैणविकाः, इति २ **वेणुवादिनाम्** ॥—वीणावादाः, वैणिकाः, इति २ **वीणावादनं शिल्पमेषाम्** ॥ जीवान्तकः, शाकुनिकः, इति २ **पक्षिणां हन्तरि** ॥—वागुरिकः, जालिकः, इति २ **जालेन मृगान्बध्नतः** ॥—वैतंसिकः, कौटिकः, मांसिकः, इति ३ **मांसविक्रयजीविनः** ॥—भृतकः, भृतिभुक्, कर्मकरः, वैतनिकः, इति ४ **वेतनोपजीविनः** ॥—वार्तावहः, वैवधिकः, इति २ **वार्ताया वाहके** ॥—भारवाहः, भारिकः, इति २ **भारिकस्य** ॥ विवर्णः, पामरः,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विवर्णः पामरो नीचः प्राकृतश्च पृथग्जनः १९६०
निहीनोऽपसदो जाल्मः क्षुल्लकश्चेतरश्च सः १९६१
भृत्ये दासेरदासेयदासगोप्यकचेटकाः १९६२
नियोज्यकिङ्करप्रैष्यभुजिष्यपरिचारकाः १९६३
पराचितपरिस्कन्दपरजातपरैधिताः १९६४
मन्दस्तुन्दपरिमृज आलस्यः शीतकोऽलसोऽनुष्णः १९६५
दक्षे तु चतुरपेशलपटवः सूत्थान उष्णश्च १९६६
चण्डालप्लवमातङ्गदिवाकीर्तिजनंगमाः १९६७
निषादश्वपचावन्तेवासिचाण्डालपुक्कसाः १९६८
भेदाः किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः १९६९
व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकोऽपि सः १९७०
कौलेयकः सारमेयः कुक्कुरो मृगदंशकः १९७१
शुनको भषकः श्वा स्यादलर्कस्तु स योगितः १९७२
श्वा विश्वकद्रुर्मृगयाकुशलः सरमा शुनी १९७३

नीचः, प्राकृतः, पृथग्जनः, निहीनः, अपसदः, जाल्मः, क्षुल्लकः, इतरः, इति १० **नीचस्य** ॥—भृत्यः, दासेरः, दासेयः, दासः, गोप्यकः, चेटकः, नियोज्यः, किङ्करः, प्रैष्यः, भुजिष्यः, परिचारकः, इति ११ **दासस्य** ॥—पराचितः, परिस्कन्दः, परजातः, परैधितः, इति ४ **परेण संवर्धितस्य** ॥—मन्दः, तुन्दपरिमृजः, आलस्यः, शीतकः, अलसः, अनुष्णः, इति ६ **अलसस्य** ॥—दक्षः, चतुरः, पेशलः, पटुः, सूत्थानः, उष्णः, इति ६ **दक्षस्य** ॥ चण्डालः, प्लवः, मातङ्गः, दिवाकीर्तिः, जनंगमः, निषादः, श्वपचः, अन्तेवासी, चाण्डालः, पुक्कसः, इति १० **चाण्डालस्य** ॥—किरातः, शबरः, पुलिन्दः, इति ३ **चण्डालभेदाः** ॥—व्याधः, मृगवधाजीवः, मृगयुः, लुब्धकः, इति ४ **व्याधस्य** ॥—कौलेयकः, सारमेयः, कुक्कुरः, मृगदंशकः, शुनकः, भषकः, श्वा, इति ७ **शुनकस्य** । योगितः श्वा **अलर्कः** स्यात् १। यो मृगयाकुशलः श्वा स **विश्वकद्रु**रिति १। शुनी

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विट्चरः सूकरो ग्राम्यो वर्करस्तरुणः पशुः १९७४
आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम् १९७५
दक्षिणारुर्लुब्धयोगाद्दक्षिणेर्मा कुरङ्गकः १९७६
चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोषकाः १९७७
प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटच्चरमलिम्लुचाः १९७८
चौरिका स्तैन्यचौर्ये च स्तेयं लोप्त्रं तु तद्धने १९७९
वीतंसस्तूपकरणं बन्धने मृगपक्षिणाम् १९८०
उन्माथः कूटयन्त्रं स्याद्वागुरा मृगबन्धनी १९८१
शुल्बं वराटकं स्त्री तु रज्जुस्त्रिषु वटी गुणः १९८२
उद्घाटनं घटीयन्त्रं सलिलोद्वाहनं प्रहेः १९८३
पुंसि वेमा वायदण्डः सूत्राणि नरि तन्तवः १९८४
वाणिर्व्यूतिः स्त्रियौ तुल्ये पुस्तं लेप्यादिकर्मणि १९८५
पाञ्चालिका पुत्रिका स्याद्वस्त्रदन्तादिभिः कृता १९८६

सरमा स्यात् १। ग्राम्यः सूकरः **विट्चरः** स्यात् १। यस्तरुणः पशुः स **वर्कर** इति १॥—आच्छोदनम्, मृगव्यम्, आखेटः, मृगया, इति ४ **पापर्द्धेः** ॥ लुब्धयोगाद्दक्षिणारुः पार्श्वव्रणी कुरङ्गको **दक्षिणेर्मा** स्यात् १॥ चौरः, ऐकागारिकः, स्तेनः, दस्युः, तस्करः, मोषकः, प्रतिरोधिः, परास्कन्दिः, पाटच्चरः, मलिम्लुचः, इति १० **चोरस्य** । चौरिका, स्तैन्यम्, स्तेयम्, चौर्यम्, इति ४ **स्तेयस्य** । चौर्ये धनं **लोप्त्रं** स्यात् । मृगपक्षिणां बन्धने यदुपकरणं स **वीतंस** इति १॥—उन्माथः, कूटयन्त्रम्, इति २ **मृगपक्षिबन्धनयन्त्रस्य** ॥—वागुरा, मृगबन्धनी, इति २ **जालीकृतरज्जुविशेषे** ॥—शुल्बम्, वराटकम्, रज्जुः, वटी, गुणः, इति ५ **रज्जोः** । रज्जुः स्त्रियाम् । वटी त्रिषु । प्रहेः सलिलोद्वाहने **उद्घाटनम्, घटीयन्त्रम्**, इति २ ॥—वेमा, वायदण्डः, इति २ **वस्त्रव्यूतिदण्डस्य** ॥—सूत्राणि, तन्तवः, इति २ **सूत्राणाम्** । तन्तुः पुंसि ॥—वाणिः, व्यूतिः, इति २ **तन्तुवानस्य** । लेप्यादिकर्मणि **पुस्तमिति** १। वस्त्रदन्तादिभिः कृता पुत्रिका **पाञ्चालिका** स्यात् १। दन्तो गजदन्तः,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जतुत्रपुविकारे तु जातुषं त्रापुषं त्रिषु १९८७
पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूषाथ विहङ्गिका १९८८
भारयष्टिस्तदालम्बि शिक्यं काचोऽथ पादुका १९८९
पादूरुपानत्स्त्री सैवानुपदीना पदायता १९९०
नध्री वध्री वरत्रा स्यादश्वादेस्ताडनी कशा १९९१
चाण्डालिका तु कण्डोलवीणा चण्डालवल्लकी १९९२
नाराची स्यादेषणिका शाणस्तु निकषः कषः १९९३
व्रश्चनः पत्रपरशुरीषिका तूलिका समे १९९४
तैजसावर्तनी मूषा भस्त्रा चर्मप्रसेविका १९९५
आस्फोटनी वेधनिका कृपाणी कर्तरी समे १९९६
वृक्षादनी वृक्षभेदी टङ्कः पाषाणदारणः १९९७

आदिना चर्मकाष्ठमृच्छिलेत्यादिग्रहणम् । जतुविकारो **जातुषम्** १ । त्रपुविकारस्त्रापुषम् १ ॥—पिटकः, पेटकः, पेटा, मञ्जूषा, इति ४ **वस्त्रालङ्कारादिस्थापनमञ्जूषायाः** ॥—विहङ्गिका, भारयष्टिः, इति २ **शिक्याधारलगुडस्य**। तस्यां भारयष्ट्यामालम्बते **शिक्यम, काचः**, इति २ ॥—पादुका, पादूः, उपानत्, इति ३ **पादत्राणस्य**। सैवोपानत् पदायता **अनुपदीना** इति १ ॥—नध्री, वध्री, वरत्रा, इति ३ **चर्ममय्या रज्ज्वाः** ॥—अश्वादेस्ताडनी रज्जुः **कशा** स्यात् १ ॥ चाण्डालिका, कण्डोलवीणा, चण्डालवल्लकी, इति ३ **किंनर्याख्याया अन्त्यजवीणायाः** ॥—नाराची, एषणिका, इति २ **स्वर्णकाराणां नाराचाकृतिलोहशलाकायाः** ॥—शाणः, निकषः, कषः, इति ३ **स्वर्णघर्षणशिलायाः** ॥—व्रश्चनः, पत्रपरशुः, इति २ **स्वर्णादिच्छेदनार्थस्य परशोः** ॥—ईषिका, तूलिका, इति २ **शलाकाभेदस्य**। तैजसावर्तनी **मूषा** स्यात् १ ॥ भस्त्रा, चर्मप्रसेविका, इति २ **अग्निज्वलनार्थस्य चर्मप्रसेवकस्य** ॥—आस्फोटनी, वेधनिका, इति २ **मण्यादेर्वेधोपयुक्तस्य शस्त्रभेदस्य** ॥—कृपाणी, कर्तरी, इति २ **कर्तर्याः** ॥—वृक्षादनी, वृक्षभेदी, इति २ **वृक्षभेदनार्थस्य शस्त्रभेदस्य** ॥—टङ्कः, पाषाणदारणः, इति २ **पाषाणदारणा-**

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्रकचोऽस्त्री करपत्रमारा चर्मप्रभेदिका १९९८
सूर्मी स्थूणायःप्रतिमा शिल्पं कर्म कलादिकम् १९९९
प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया २०००
प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिरुपमोपमानं स्यात् २००१
वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः सदृक्षः सदृशः सदृक् २००२
साधारणः समानश्च स्युरुत्तरपदे त्वमी २००३
निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः २००४
कर्मण्या तु विधाभृत्याभृतयो भर्म वेतनम् २००५
भरण्यं भरणं मूल्यं निर्वेशः पण इत्यपि २००६
सुरा हलिप्रिया हाला परिस्रुद्वरुणात्मजा २००७
गन्धोत्तमाप्रसन्नेराकादम्बर्यः परिस्रुता २००८

र्थस्य घनभेदस्य ॥—क्रकचः, करपत्रम्, इति २ काष्ठादिविदारणार्थस्य शस्त्रस्य ॥—आरा, चर्मप्रभेदिका, इति २ चर्मखण्डनार्थस्य शस्त्रभेदस्य ॥—सूर्मी, स्थूणा, अयःप्रतिमा, इति ३ लोहप्रतिमायाः । कला गीतनृत्यादिकं यत्कर्म तच्छिल्पम् १ ॥—प्रतिमानम्, प्रतिबिम्बम्, प्रतिमा, प्रतियातना, प्रतिच्छाया, प्रतिकृतिः, अर्चा, प्रतिनिधिः, इति ८ प्रतिमायाः ॥—प्रतिनिधिः, पुंसि ॥—उपमा, उपमानम्, इति २ उपमितकरणस्य ॥—समः, तुल्यः सदृक्षः, सदृशः, सदृक्, साधारणः, समानः, इति ७ समान्तरस्य ॥—अमी उत्तरपदे स्थिताः सदृशपर्यायाः—निभः, संकाशः, नीकाशः, प्रतीकाशः, उपमा, इति ५ ॥—कर्मण्या, विधा, भृत्या, भृतिः, भर्म, वेतनम्, भरण्यम्, भरणम्, मूल्यम्, निर्वेशः, पणः, इति ११ वेतनस्य ॥—सुरा, हलिप्रिया, हाला, परिस्रुत्, वरुणात्मजा, गन्धोत्तमा, प्रसन्ना, इरा, कादम्बरी,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मदिरा कश्यमद्ये चाप्यवदंशस्तु भक्षणम् २००९
शुण्डापानं मदस्थानं मधुवारा मधुक्रमाः २०१०
मध्वासवो माधवको मधु माध्वीकमद्वयोः २०११
मैरेयमासवः सीधुर्मेदको जगलः समौ २०१२
संधानं स्यादभिषवः किण्वं पुंसि तु नग्नहूः २०१३
कारोत्तरः सुरामण्ड आपानं पानगोष्ठिका २०१४
चषकोऽस्त्री पानपात्रं सरकोऽप्यनुतर्षणम् २०१५
धूर्तोऽक्षदेवी कितवोऽक्षधूर्तो द्यूतकृत्समाः २०१६
स्युर्लग्नकाः प्रतिभुवः सभिका द्यूतकारकाः २०१७
द्यूतोऽस्त्रियामक्षवती कैतवं पण इत्यपि २०१८

परिस्रुता, मदिरा, कश्यम्, मद्यम्, इति १३ **मद्यस्य**। तत्र यद्भक्षणं सोऽ**वदंश** इति १॥—शुण्डापानम्, मदस्थानम्, इति २ **मद्यगृहस्य**॥—मधुवारः, मधुक्रमः, इति २ **मधुपानपरिपाट्याः**॥—मध्वासवः, माधवकः, मधु, माध्वीकम्, इति ४ **मधुकपुष्पोद्भवस्य मद्यस्य**। तत्र माध्वीकं मधु च द्वयोर्नतु क्लीबे एव॥—मैरेयम्, आसवः, सीधुः, इति ३ **इक्षुशाकादिजन्यस्य मद्यस्य**॥—मेदकः, जगलः, इति २ **सुराकल्कस्य**॥—संधानम्, अभिषवः, इति २ **मद्यसंधानस्य**॥—किण्वम्, नग्नहूः, इति २ **तण्डुलादिद्रव्यकृतसुराबीजस्य**॥—सुराया मण्डः **कारोत्तर** इति १॥—आपानम्, पानगोष्ठिका, इति २ **पानार्थायाः सभायाः**॥—चषकः, पानपात्रम्, इति २ **मद्यपात्रस्य**। चषकः पुंनपुंसकयोः॥—सरकः, अनुतर्षणम्, इति २ **मद्यपानस्य**॥—धूर्तः, अक्षदेवी, कितवः, अक्षधूर्तः, द्यूतकृत्, इति ५ **द्यूतकृतः**॥—लग्नकः, प्रतिभूः, इति २ **ऋणादौ प्रतिनिधिभूतस्य**॥—सभिकाः, द्यूतकारकाः, इति २ **ये द्यूतं कारयन्ति तेषाम्**। द्यूतः, अक्षवती, कैतवम्, पणः, इति ४ **द्यूतस्य**॥—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पणोऽक्षेषु ग्लहोऽक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते २०१९
परिणायस्तु शारीणां समन्तान्नयनेऽस्त्रियाम् २०२०
अष्टापदं शारिफलं प्राणिद्यूतं समाह्वयः २०२१
उक्ता भूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन्येऽत्र यौगिकाः २०२२
ताद्धर्म्यादन्यतो वृत्तावूह्या लिङ्गान्तरेऽपि ते २०२३

. १२. काण्डसमाप्तिः

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने २०२४
द्वितीयः काण्डो भूम्यादिः साङ्ग एव समर्थितः २०२५

पणः, ग्लहः, इति २ **पणस्य** ॥—अक्षः, देवनः, पाशकः, इति ३ **पाशकस्य** । शारीणामितस्ततो नयने **परिणाय** इति १ ॥—अष्टापदम्, शारिफलम्, इति २ **शारीणामाधारस्य** ॥—प्राणिद्यूतं **समाह्वय** इति १ ॥—अत्र केषांचिल्लिङ्ग-भेदविधानाभावात्प्राप्तमपूर्णत्वं परिहरति—उक्ता इति। अत्र शूद्रवर्गे यौगिकाः भूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन्नेव लिङ्गे उक्ता अन्यतस्ताद्धर्म्याल्लिङ्गान्तरेऽप्यूहनीयाः । अपिशब्दात् करणकुलालादयः पुंसि स्त्रियां च वर्तन्त इति ज्ञेयम् ॥

२०२४–२०२५ इति मया अमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने भूम्यादिर्द्वितीयः काण्डः साङ्ग एव समर्थितः ॥

श्रीमत्यमरविवेके महेश्वरेण विरचित एवमयं भूम्यादि-
र्द्वितीयः काण्डः समाप्तः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तृतीयं काण्डम्

१. वर्गभेदाः

विशेष्यनिघ्नैः संकीर्णैर्नानार्थैरव्ययैरपि २०२६
लिङ्गादिसंग्रहैर्वर्गाः सामान्ये वर्गसंश्रयाः २०२७

२. परिभाषा

स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यं यादृशैः प्रस्तुतं पदैः २०२८
गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः २०२९

३. विशेष्यनिघ्नवर्गः

सुकृती पुण्यवान्धन्यो महेच्छस्तु महाशयः २०३०
हृदयालुः सुहृदयो महोत्साहो महोद्यमः २०३१
प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिताः २०३२

२०२६–२०२७ वक्ष्यमाणवर्गानाह—सामान्ये साधारणत्वात्सामान्याख्येऽस्मिन्काण्डे विशेष्यनिघ्नैर्विशेष्यं स्त्रीदारादिपूर्वोक्तं तदधीनलिङ्गवचनैः सुकृत्यादिभिः शब्दैः तथा संकीर्णैः परस्परविजातीयार्थैः, तथा नानार्थैरनेकार्थेषु वर्तमानैर्नाकलोकादिभिः अव्ययैराङादिभिर्लिङ्गसंग्रहैरुपलक्षितास्तत्तन्नामका वर्गाः ।वक्ष्यन्त इति शेषः॥

२०२८–२०२९ यादृशैः स्त्रीलिङ्गत्वादियुक्तैः स्त्रीदाराद्यैः पदैर्यद्विशेष्यं स्त्रीदारादिरूपं यथा प्रस्तुतं प्रक्रान्तं तस्य विशेष्यस्य भेदका व्यावर्तका गुणद्रव्यक्रियाविशिष्टाः शब्दास्तथा स्युः । तत्र गुणः सुकृतादिः । तद्विशिष्टो यथा—'सुकृतिनी स्त्री', 'सुकृतिनो दाराः', 'सुकृति कुलम्' 'द्रव्यं दण्डादि' । तद्विशिष्टो यथा—'दण्डिनी स्त्री', 'दण्डिनो दाराः', 'दण्डि कुलम्' । क्रियावचनादिव्यापारः । तद्विशिष्टो यथा—'पाचिका स्त्री', 'पाचका दाराः', 'पाचकं कुलम्' ॥

२०३०–२२५० सुकृती, पुण्यवान्, धन्यः, इति ३ **भाग्यसंपन्नस्य** ॥—महेच्छः, महाशयः, इति २ **उदारचित्तस्य दयालोः** ॥—हृदयालुः, सुहृदयः, इति २ **प्रशस्तचित्तस्य** ॥—महोत्साहः, महोद्यमः, इति २ **महोद्यमस्य** ॥—प्रवीणः, निपुणः, अभिज्ञः, विज्ञः, निष्णातः, शिक्षितः, वैज्ञानिकः, कृतमुखः,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि २०३३
पूज्यः प्रतीक्ष्यः सांशयिकः संशयापन्नमानसः २०३४
दक्षिणीयो दक्षिणार्हस्तत्र दक्षिण्य इत्यपि २०३५
स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे २०३६
जैवातृकः स्यादायुष्मानन्तर्वाणिस्तु शास्त्रवित् २०३७
परीक्षकः कारणिको वरदस्तु समर्धकः २०३८
हर्षमाणो विकुर्वाणः प्रमना हृष्टमानसः २०३९
दुर्मना विमना अन्तर्मनाः स्यादुत्क उन्मनाः २०४०
दक्षिणे सरलोदारौ सुकलो दातृभोक्तरि २०४१
तत्परे प्रसितासक्ताविष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः २०४२
प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः २०४३
गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहतलक्षणौ २०४४

कृती, कुशलः, इति १० **प्रवीणस्य** ॥—पूज्यः, प्रतीक्ष्यः, इति २ **पूज्यस्य** ॥—सांशयिकः, संशयापन्नमानसः, इति २ **संशयापन्नमानसस्य** ॥—दक्षिणीयः, दक्षिणार्हः, दक्षिण्यः, इति ३ **दक्षिणार्हस्य** ॥—वदान्यः, स्थूललक्ष्यः, दानशौण्डः, बहुप्रदः, इति ४ **दानशूरस्य** ॥—जैवातृकः, आयुष्मान्, इति २ **आयुष्मतः** ॥—अन्तर्वाणिः, शास्त्रवित्, इति २ **शास्त्रज्ञस्य** ॥—परीक्षकः, कारणिकः, इति २ **प्रमाणैरर्थनिश्चायकस्य** ॥ वरदः, समर्धकः इति २ **वराणां दातरि** ॥ हर्षमाणः, विकुर्वाणः, प्रमनाः, हृष्टमानसः, इति ४ **हृष्टचेतसः** ॥—दुर्मनाः, विमनाः, अन्तर्मनाः, इति ३ **व्याकुलचेतसः** ॥—उत्कः, उन्मनाः, इति २ **उत्कण्ठितस्य** ॥—दक्षिणः, सरलः, उदारः, इति ३ **सरलस्य** ॥—दातृभोक्तरि **सुकल** इति १ ॥ तत्परः, प्रसितः, आसक्तः, इति ३ **तत्परस्य** ॥—इष्टार्थोद्युक्तः, उत्सुकः, इति २ **अभिमतार्थे सोद्योगस्य** ॥—प्रतीतः, प्रथितः, ख्यातः, वित्तः, विज्ञातः, विश्रुतः, इति ६ **ख्यातस्य** ॥—कृतलक्षणः, आहतलक्षणः, इति २ **शौर्यादिभिः ख्याते** ॥—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इभ्य आढ्यो धनी स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता २०४५
अधिभूर्नायको नेता प्रभुः परिवृढोऽधिपः २०४६
अधिकर्द्धिः समृद्धः स्यात् कुटुम्बव्यापृतस्तु यः २०४७
स्यादभ्यागारिकस्तस्मिन्नुपाधिश्च पुमानयम् २०४८
वराङ्गरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः २०४९
निर्वार्यः कार्यकर्ता यः संपन्नः सत्त्वसंपदा २०५०
अवाचि मूकोऽथ मनोजवसः पितृसंनिभः २०५१
सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः २०५२
लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मणः श्रीलः श्रीमान्स्निग्धस्तु वत्सलः २०५३
स्याद्दयालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतः समाः २०५४
स्वतन्त्रोऽपावृतः स्वैरी स्वच्छन्दो निरवग्रहः २०५५
परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि २०५६
अधीनो निघ्न आयत्तोऽस्वच्छन्दो गृह्यकोऽप्यसौ २०५७

इभ्यः, आढ्यः, धनी, इति ३ **धनिनः** ॥—स्वामी, ईश्वरः, पतिः, ईशिता, अधिभूः, नायकः, नेता, प्रभुः, परिवृढः, अधिपः, इति १० **प्रभोः** ॥—अधिकर्द्धिः, समृद्धः, इति २ **सुसंपन्नस्य** ॥—कुटुम्बव्यापृतः, अभ्यागारिकः, उपाधिः, इति ३ **कुटुम्बपोषणादिव्यापारयुक्तस्य**। वरैरङ्गरूपैरुपेतो यः स **सिंहसंहनन** इति १ ॥ यः सत्त्वसंपदा संपन्नः सन् कार्यं करोति स **निर्वार्य** इति १ ॥—अवाक्, मूकः, इति २ **मूकस्य** ॥—मनोजवसः, पितृसन्निभः, इति २ **पितृतुल्यस्य**। आदरपूर्वकमलंकृतां कन्यां यो ददाति स **कूकुद** इति १ ॥—लक्ष्मीवान्, लक्ष्मणः, श्रीलः, श्रीमान्, इति ४ **लक्ष्मीवतः** ॥—स्निग्धः, वत्सलः, इति २ **स्नेहयुक्तस्य** ॥—दयालुः, कारुणिकः, कृपालुः, सूरतः, इति ४ **दयाशीलस्य** ॥ स्वतन्त्रः, अपावृतः, स्वैरी, स्वच्छन्दः, निरवग्रहः, इति ५ **स्वच्छन्दस्य** ॥—परतन्त्रः, पराधीनः, परवान्, नाथवान्, इति ४ **पराधीनस्य** ॥—अधीनः, निघ्नः, आयत्तः, अस्वच्छन्दः, गृह्यकः, इति ५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

खलपूः स्याद्बहुकरो दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः २०५८
जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात्कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः २०५९
कर्मक्षमोऽलंकर्मीणः क्रियावान्कर्मसूद्यतः २०६०
स कार्मः कर्मशीलो यः कर्मशूरस्तु कर्मठः २०६१
भरण्यभुक्कर्मकरः कर्मकारस्तु तत्क्रियः २०६२
अपस्नातो मृतस्नात आमिषाशी तु शौष्कलः २०६३
बुभुक्षितः स्यात्क्षुधितो जिघत्सुरशनायितः २०६४
परान्नः परपिण्डादो भक्षको घस्मरोऽद्मरः २०६५
आद्यूनः स्यादौदरिको विजिगीषाविवर्जिते २०६६
उभौ त्वात्मंभरिः कुक्षिंभरिः स्वोदरपूरके २०६७
सर्वान्नीनस्तु सर्वान्नभोजी गृध्नुस्तु गर्धनः २०६८
लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक्समौ लोलुपलोलुभौ २०६९

अधीनस्य ॥—खलपूः, बहुकरः, इति २ **संमार्जनादिकारिणः** ॥—दीर्घसूत्रः, चिरक्रियः, इति २ **आलस्ययुक्तस्य** ॥—जाल्मः, असमीक्ष्यकारी, इति २ **गुणदोषानविमृश्यकारिणः**। यः क्रियासु मन्दः स **कुण्ठ** इति १ ॥—कर्मक्षमः, अलंकर्मीणः, इति २ **कर्मणि शक्तस्य** ॥ कर्मसु य उद्युक्तः स **क्रियावानिति** १ ॥—कार्मः, कर्मशीलः, इति २ **नित्यं कर्मण्येव प्रवृत्तस्य** ॥ कर्मशूरः, कर्मठः, इति २ **कर्मशूरस्य** ॥—भरण्यभुक्, कर्मकरः, इति २ **वेतनं गृहीत्वा कर्म करोति तस्य**। वेतनं विनापि क्रियावान् स **कर्मकारः** इति १ ॥—अपस्नातः, मृतस्नातः, इति २ **मृतमुद्दिश्य स्नातस्य** ॥-आमिषाशी, शौष्कलः, इति २ **मत्स्यमांसभक्षकस्य** ॥—बुभुक्षितः, क्षुधितः, जिघत्सुः, अशनायितः, इति ४ **बुभुक्षितस्य** ॥—परान्नः, परपिण्डादः, इति २ **परान्नोपजीविनः** ॥—भक्षकः, घस्मरः, अद्मरः, इति ३ **भक्षणशीलस्य** ॥—आद्यूनः, औदरिकः, इति २ **विजिगीषाविवर्जिते** ॥—आत्मंभरिः, कुक्षिंभरिः, इति २ **यः स्वोदरं बिभर्ति तस्य** ॥—सर्वान्नीनः, सर्वान्नभोजी, इति २ **सर्वान्नभोजिनः** ॥ गृध्नुः गर्धनः, इति २ **आकाङ्क्षाशीलस्य** ॥—लुब्धः, अभिलाषुकः, तृष्णक्, इति ३ **अभिलाषशीलस्य** ॥—लोलुपः, लोलुभः,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सोन्मादस्तून्मदिष्णुः स्यादविनीतः समुद्धतः २०७०
मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबाः कामुके कमिताऽनुकः २०७१
कम्रः कामयिताऽभीकः कमनः कामनोऽभिकः २०७२
विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रवः २०७३
वश्यः प्रणेयो निभृतविनीतप्रश्रिताः समाः २०७४
धृष्टे धृष्णग्वियातश्च प्रगल्भः प्रतिभान्विते २०७५
स्यादधृष्टे तु शालीनो विलक्षो विस्मयान्विते २०७६
अधीरे कातरस्त्रस्ते भीरुभीरुकभीलुकाः २०७७
आशंसुराशंसितरि गृहयालुर्ग्रहीतरि २०७८
श्रद्धालुः श्रद्धया युक्ते पतयालुस्तु पातुके २०७९
लज्जाशीलेऽपत्रपिष्णुर्वन्दारुरभिवादके २०८०
शरारुर्घातुको हिंस्रः स्याद्वर्धिष्णुस्तु वर्धनः २०८१

इति २ **अतितृष्णाशीलस्य** ॥ सोन्मादः, उन्मदिष्णुः, इति २ **उन्माद-शीलस्य** ॥—अविनीतः, समुद्धतः, इति २ **दुर्विनीतस्य** ॥—मत्तः, शौण्डः, उत्कटः, क्षीबः, इति ४ **मत्तस्य** ॥—कामुकः, कमिता, अनुकः, कम्रः, कामयिता, अभीकः, कमनः, कामनः, अभिकः, इति ९ **कामुकस्य** ॥—विधेयः, विनयग्राही, वचनेस्थितः, आश्रवः, इति ४ **वचनग्राहिणि** ॥—वश्यः, प्रणेयः, इति २ **वशंगतस्य** ॥—निभृतः, विनीतः, प्रश्रितः, इति ३ **विनीतस्य** ॥—धृष्टः, धृष्णक्, वियातः, इति ३ **अविनीतस्य** ॥—प्रगल्भः, प्रतिभान्वितः, इति २ **सप्रतिभस्य** ॥—अधृष्टः, शालीनः, इति २ **सलज्जस्य** ॥—विलक्षः, विस्मयान्वितः, इति २ **प्राप्ताश्चर्यस्य** ॥—अधीरः, कातरः, इति २ **भयक्षुत्पिपासादिव्याकुलस्य** ॥—त्रस्तः, भीरुः, भीरुकः, भीलुकः, इति ४ **भयशीलस्य** ॥—आशंसुः, आशंसिता, इति २ **वाञ्छाशीलस्य** ॥—गृहयालुः, ग्रहीता, इति २ **ग्रहणशीलस्य** । श्रद्धया युक्ते **श्रद्धालु**रिति १ ॥—पतयालुः, पातुकः, इति २ **पतनशीलस्य** ॥—लज्जाशीलः, अपत्रपिष्णुः, इति २ **लोकलज्जायुक्तस्य** ॥—वन्दारुः, अभिवादकः, इति २ **वन्दनशीलस्य** ॥—शरारुः, घातुकः, हिंस्रः, इति ३ **हिंसाशीले** ॥—वर्धिष्णुः, वर्धनः, इति २

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उत्पतिष्णुस्तूत्पतिताऽलंकरिष्णुस्तु मण्डनः २०८२
भूष्णुर्भविष्णुर्भविता वर्तिष्णुर्वर्तनः समौ २०८३
निराकरिष्णुः क्षिप्नुः स्यात् सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुरः २०८४
ज्ञाता तु विदुरो विन्दुर्विकासी तु विकस्वरः २०८५
विसृत्वरो विसृमरः प्रसारी च विसारिणि २०८६
सहिष्णुः सहनः क्षन्ता तितिक्षुः क्षमिता क्षमी २०८७
क्रोधनोऽमर्षणः कोपी चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः २०८८
जागरूको जागरिता घूर्णितः प्रचलायितः २०८९
स्वप्नक्शयालुर्निद्रालुर्निद्राणशयितौ समौ २०९०
पराङ्मुखः पराचीनः स्यादवाङप्यधोमुखः २०९१
देवानञ्चति देवद्र्यङ् विष्वद्र्यङ् विष्वगञ्चति २०९२
यः सहाञ्चति सध्र्यङ् स स तिर्यङ् यस्तिरोऽञ्चति २०९३

वर्धनशीलस्य ॥—उत्पतिष्णुः, उत्पतिता, इति २ **उत्पतनशीलस्य** ॥—अलंकरिष्णुः, मण्डनः, इति २ **अलंकरणशीले** ॥—भूष्णुः, भविष्णुः, भविता, इति ३ **भवनशीले** ॥—वर्तिष्णुः, वर्तनः, इति २ **वर्तनशीले** ॥—निराकरिष्णुः, क्षिप्नुः, इति २ **निराकर्तरि** । सान्द्रस्निग्धः **मेदुरः** स्यात् १ ॥—ज्ञाता, विदुरः, विन्दुः, इति ३ **ज्ञातरि** ॥—विकासी, विकस्वरः, इति २ **विकासशीले** ॥—विसृत्वरः, विसृमरः, प्रसारी, विसारी, इति ४ **प्रसरणशीले** ॥—सहिष्णुः, सहनः, क्षन्ता, तितिक्षुः, क्षमिता, क्षमी, इति ६ **क्षमाशीले** ॥—क्रोधनः, अमर्षणः, कोपी, इति ३ **कोपशीलस्य** ॥—चण्डः, अत्यन्तकोपनः, इति २ **अतिक्रोधशीले** ॥—जागरूकः, जागरिता, इति २ **जागरणशीले** ॥—घूर्णितः, प्रचलायितः, इति २ **निद्राघूर्णितस्य** ॥—स्वप्नक्, शयालुः, निद्रालुः, इति ३ **निद्राशीलस्य** ॥—निद्राणः, शयितः, इति २ **सुप्तस्य** ॥—पराङ्मुखः, पराचीनः, इति २ **विमुखस्य** ॥—अवाङ्, अधोमुखः, इति २ **अवाङ्मुखस्य** । यो देवानञ्चति स **देवद्र्यङ्** १ । यो विष्वगञ्चति स **विष्वद्र्यङ्** १ । यः सहाञ्चति स **सध्र्यङ्** १ । यस्तिरोऽञ्चति स

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्रदो वदावदो वक्ता वागीशो वाक्पतिः समौ २०९४
वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वावदूकोऽतिवक्तरि २०९५
स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्ह्यवाक् २०९६
दुर्मुखे मुखराबद्धमुखौ शक्लः प्रियंवदे २०९७
लोहलः स्यादस्फुटवाग्गर्ह्यवादी तु कद्वदः २०९८
समौ कुवादकुचरौ स्यादसौम्यस्वरोऽस्वरः २०९९
रवणः शब्दनो नान्दीवादी नान्दीकरः समौ २१००
जडोऽज्ञ एडमूकस्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षिते २१०१
तूष्णींशीलस्तु तूष्णीको नग्नोऽवासा दिगम्बरे २१०२
निष्कासितोऽवकृष्टः स्यादपध्वस्तस्तु धिक्कृतः २१०३
आत्तगर्वोऽभिभूतः स्याद्दापितः साधितः समौ २१०४
प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात् प्रत्याख्यातो निराकृतः २१०५

तिर्यङ् १ ॥—वदः, वदावदः, वक्ता, इति ३ **वक्तरि** ॥—वागीशः, वाक्पतिः, इति २ **अनवद्योद्दामवादिनि** ॥—वाचोयुक्तिपटुः, वाग्मी, इति २ **नैयायिकस्य** ॥—वावदूकः, अतिवक्ता, इति २ **बहुभाषिणि** ॥—जल्पाकः, वाचालः, वाचाटः, बहुगर्ह्यवाक्, इति ४ **बह्ववाच्यवाचालस्य** ॥—दुर्मुखः, मुखरः, अबद्धमुखः, इति ३ **अनर्गलमुखस्य** ॥—शक्लः, प्रियंवदः, इति २ **प्रियवादिनि** ॥—लोहलः अस्फुटवाक्, इति २ **अस्फुटवादिनि** ॥—गर्ह्यवादी, कद्वदः, इति २ **कुत्सितभाषिणि** ॥—कुवादः, कुचरः, इति २ **दोषकथनशीले** ॥—असौम्यस्वरः, अस्वरः, इति २ **काकादिस्वरवदपस्वरयुक्तस्य** ॥ रवणः, शब्दनः, इति २ **शब्दशीलस्य** ॥—नान्दीवादी, नान्दीकरः, इति २ **स्तुतिविशेषवादिनः** ॥—जडः, अज्ञः, इति २ **अत्यन्तमूढस्य** ॥ यो वक्तुं श्रोतुं च शिक्षितो न भवति स **एडमूकः** १ ॥—तूष्णींशीलः, तूष्णीकः, इति २ **तूष्णींभावयुक्तस्य** ॥—नग्नः, अवासाः, दिगम्बरः, इति ३ **नग्नस्य** ॥-निष्कासितः, अवकृष्टः, इति २ **निर्गमितस्य** ॥—अपध्वस्तः, धिक्कृतः, इति २ **निर्भर्त्सितस्य** ॥—आत्तगर्वः, अभिभूतः, इति २ **भग्नदर्पस्य** ॥—दापितः, साधितः, इति २ **प्रदापितस्य** ॥—प्रत्यादिष्टः, निरस्तः, प्रत्याख्यातः, निराकृतः, इति ४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निकृतः स्याद्विप्रकृतो विप्रलब्धस्तु वञ्चितः २१०६
मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च सः २१०७
अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तो बद्धे कीलितसंयतौ २१०८
आपन्न आपत्प्राप्तः स्यात् कांदिशीको भयद्रुतः २१०९
आक्षारितः क्षारितोऽभिशस्ते संकसुकोऽस्थिरे २११०
व्यसनार्तोपरक्तौ द्वौ विहस्तव्याकुलौ समौ २१११
विक्लवो विह्वलः स्यात्तु विवशोऽरिष्टदुष्टधीः २११२
कश्यः कशार्हे संनद्धे त्वाततायी वधोद्यते २११३
द्वेष्ये त्वक्षिगतो.वध्यः शीर्षच्छेद्य इमौ समौ २११४
विष्यो विषेण यो वध्यो मुसल्यो मुसलेन यः २११५
शिश्विदानोऽकृष्णकर्मा चपलश्चिकुरः समौ २११६
दोषैकदृक् पुरोभागी निकृतस्त्वनृजुः शठः २११७

निराकृतस्य ॥—निकृतः, विप्रकृतः, इति २ **विवर्णीकृतस्य** ॥—विप्रलब्धः, वञ्चितः, इति २ **वञ्चनं प्राप्तस्य** ॥—मनोहतः, प्रतिहतः, प्रतिबद्धः, हतः, इति ४ **मनसि हतस्य** ॥—अधिक्षिप्तः, प्रतिक्षिप्तः, इति २ **कृताक्षेपस्य** ॥—बद्धः, कीलितः, संयतः, इति ३ **रज्ज्वादिना निबद्धस्य** ॥—आपन्नः, आपत्प्राप्तः, इति २ **आपदं गतस्य** ॥—कांदिशीकः, भयद्रुतः, इति २ **भयात्पलायितस्य** ॥—आक्षारितः, क्षारितः, अभिशस्तः, इति ३ **लोकापवादेन दूषितस्य** ॥—संकसुकः, अस्थिरः, इति २ **चलप्रकृतेः** । व्यसनार्तः, उपरक्तः, इति २ **व्यसनपीडितस्य** ॥—विहस्तः, व्याकुलः, इति २ **शोकादिभिरितिकर्तव्यतामूढस्य** ॥—विक्लवः, विह्वलः, इति २ **शोकादिना गात्रभङ्गं प्राप्तस्य** ॥— विवशः, अरिष्टदुष्टधीः, इति २ **आसन्नमरणदूषितबुद्धेः** ॥—कश्यः, कशार्हः, इति २ **कशाघातमर्हतः** । वधोद्यते संनद्धे **आततायी**ति १ ॥—द्वेष्यः, अक्षिगतः, इति २ **द्वेषार्हस्य** । वध्यः, शीर्षच्छेद्यः, इति २ **वधार्हस्य** । यो विषेण वध्यः स **विष्य** इति १ । यो मुसलेन वध्यः स **मुसल्य** इति १ । शिश्विदानः, अकृष्णकर्मा, इति २ **पुण्यकर्मणः** ॥—चपलः, चिकुरः, इति २ **चपलस्य** ॥—दोषैकदृक्, पुरोभागी, इति २ **दोषमात्रं पश्यतः** ॥—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कर्णेजपः सूचकः स्यात् पिशुनो दुर्जनः खलः २११८
नृशंसो घातुकः क्रूरः पापो धूर्तस्तु वञ्चकः २११९
अज्ञे मूढयथाजातमूर्खवैधेयबालिशाः २१२०
कदर्ये कृपणक्षुद्रकिंपचानमितंपचाः २१२१
निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि सः २१२२
वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ २१२३
अहंकारवानहंयुः शुभंयुस्तु शुभान्वितः २१२४
दिव्योपपादुका देवा नृगवाद्या जरायुजाः २१२५
स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः पक्षिसर्पादयोऽण्डजाः २१२६
उद्भिदस्तरुगुल्माद्या उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् २१२७
सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम् २१२८
कान्तं मनोरमं रुच्यं मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलम् २१२९

निकृतः, अनृजुः, शठः, इति ३ **यस्यान्तःकरणं वक्रं तस्य**। कर्णेजपः, सूचकः, इति २ **कर्णे परापवादं वदतः** ॥—पिशुनः, दुर्जनः, खलः, इति ३ **परस्परभेदनशीलस्य** ॥—नृशंसः, घातुकः, क्रूरः, पापः, इति ४ **परद्रोहशीले** ॥—धूर्तः, वञ्चकः, इति २ **प्रतारणशीलस्य** ॥—अज्ञः, मूढः, यथाजातः, मूर्खः, वैधेयः, बालिशः, इति ६ **मूर्खस्य** ॥—कदर्यः, कृपणः, क्षुद्रः, किंपचानः, मितंपचः, इति ५ **कृपणस्य** ॥—निःस्वः, दुर्विधः, दीनः, दरिद्रः, दुर्गतः, इति ५ **दरिद्रस्य** ॥—वनीयकः, याचनकः, मार्गणः, याचकः, अर्थी, इति ५ **याचकस्य** ॥—अहंकारवान्, अहंयुः, इति २ **अहंकारिणः** ॥—शुभंयुः, शुभान्वितः, इति २ **शुभयुक्तस्य**। देवा **दिव्योपपादुका** उच्यन्ते १। नृगवाद्या **जरायुजाः** स्युः १। कृमिदंशाद्याः **स्वेदजाः** स्युः १। स्वेदहेतुत्वादूष्मा स्वेदः, ततो जाताः स्वेदजाः। पक्ष्यादयो**ऽण्डजा** इति १। तरुगुल्माद्या **उद्भिदः** १॥—उद्भित्, उद्भिज्जम्, उद्भिदम्, इति ३ **उद्भिदि** ॥—सुन्दरम्, रुचिरम्, चारु, सुषमम्, साधु, शोभनम्, कान्तम्, मनोरमम्, रुच्यम, मनोज्ञम्, मञ्जु, मञ्जुलम्, इति १२ **सुन्दरस्य** ॥—यस्य दर्शनात् दृज्ञानसोस्तृप्तेरन्तो नास्ति **तदासे-**

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात् २१३०
अभीष्टेऽभीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियम् २१३१
निकृष्टप्रतिकृष्टार्वरेफयाप्यावमाधमाः २१३२
कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समाः २१३३
मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम् २१३४
पूतं पवित्रं मेध्यं च वीध्रं तु विमलार्थकम् २१३५
निर्णिक्तं शोधितं मृष्टं निःशोध्यमनवस्करम् २१३६
असारं फल्गु शून्यं तु वशिकं तुच्छरिक्तके २१३७
क्लीबे प्रधानं प्रमुखप्रवेकानुत्तमोत्तमाः २१३८
मुख्यवर्यवरेण्याश्च प्रवर्होऽनवरार्ध्यवत् २१३९
परार्ध्याग्रप्राग्रहरप्राग्र्याग्र्याग्रीयमग्रियम् २१४०
श्रेयान् श्रेष्ठः पुष्कलः स्यात् सत्तमश्चातिशोभने २१४१
स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुंगवर्षभकुञ्जराः २१४२
सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः २१४३

चनकं स्यात् १ ॥—अभीष्टम्, अभीप्सितम्, हृद्यम्, दयितम्, वल्लभम्, प्रियम्, इति ६ **अभीष्टस्य** ॥—निकृष्टः, प्रतिकृष्टः, अर्वा, रेफः, याप्यः, अवमः, अधमः, कुपूयः कुत्सितः, अवद्यः, खेटः, गर्ह्यः, अणकः, इति १३ **अधमस्य** ॥—मलीमसम्, मलिनम्, कच्चरम्, मलदूषितम्, इति ४ **अनुज्ज्वलस्य**। पूतम्, पवित्रम्, मेध्यम्, इति ३ **पवित्रस्य** ॥ **वीध्रमिति** विमलार्थकम् १ ॥ निर्णिक्तम्, शोधितम्, मृष्टम्, निःशोध्यम्, अनवस्करम्, इति ५ **अपनीतमलस्य** ॥—असारम्, फल्गु, इति २ **निर्बलस्य**। शून्यम्, वशिकम्, तुच्छम्, रिक्तकम्, इति ४ **रिक्तस्य** ॥ प्रधानम्, प्रमुखः, प्रवेकः, अनुत्तमः, उत्तमः, मुख्यः, वर्यः, वरेण्यः, प्रवर्हः, अनवरार्ध्यः, परार्ध्यः, अग्रः, प्राग्रहरः, प्राग्र्यः, अग्र्यः, अग्रीयः, अग्रियः, इति १७ **प्रधानस्य**। प्रधानं नित्यं क्लीबे ॥—श्रेयान्, श्रेष्ठः, पुष्कलः, सत्तमः, अतिशोभनः, इति ५ **अत्यन्तशोभनस्य**। व्याघ्रादय एते शब्दा उत्तरपदे पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः। 'आद्य'शब्दात्सोमादयः॥—अप्राग्र्यम्, अप्रधानम्,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अप्राग्र्यं द्व्यहीने द्वे अप्रधानोपसर्जने २१४४
विशङ्कटं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत् २१४५
वड्रोरुविपुलं पीनपीन्नी तु स्थूलपीवरे २१४६
स्तोकाल्पक्षुल्लकाः सूक्ष्मं श्लक्ष्णं दभ्रं कृशं तनु २१४७
स्त्रियां मात्रा त्रुटिः पुंसि लवलेशकणाणवः २१४८
अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयोऽणीय इत्यपि २१४९
प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु २१५०
पुरुहूः पुरु भूयिष्ठं स्फारं भूयश्च भूरि च २१५१
परःशताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकात् २१५२
गणनीये तु गणेयं संख्याते गणितमथ समं सर्वम् २१५३
विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषम् २१५४
समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं स्यादनूनके २१५५
घनं निरन्तरं सान्द्रं पेलवं विरलं तनु २१५६

उपसर्जनम्, इति ३ **अप्रधानस्य**। तत्राप्रधानोपसर्जने द्वे द्व्यहीने स्त्रीपुंसाभ्यां हीने क्लीबे ॥-विशङ्कटम्, पृथु, बृहत्, विशालम्, पृथुलम्, महत्, वड्रम्, उरु, विपुलम्, इति ९ **विस्तीर्णस्य** ॥—पीनम्, पीव, स्थूलम्, पीवरम्, इति ४ **स्थूलस्य** ॥ —स्तोकः, अल्पः, क्षुल्लकः, इति ३ **अल्पस्य** ॥—सूक्ष्मम्, श्लक्ष्णम्, दभ्रम्, कृशम्, तनु, मात्रा, त्रुटिः, लवः, लेशः, कणः, अणुः, इति ११ **सूक्ष्मस्य** । मात्रात्रुटी स्त्रियौ । लवादिः पुंसि ॥—अल्पिष्ठम्, अल्पीयः, कनीयः, अणीयः, इति ४ **अत्यल्पे** ॥—प्रभूतम्, प्रचुरम्, प्राज्यम्, अदभ्रम्, बहुलम्, बहु, पुरुहूः, पुरु, भूयिष्ठम्, स्फारम्, भूयः, भूरि, इति १२ **बहुलस्य**। येषां संख्या शतात्सहस्राच्च परा ते क्रमेण **परःशताः, परःसहस्राः** स्युरेकैकम् ॥—गणनीयम्, गणेयम्, इति २ **गणयितुं शक्यस्य** ॥—संख्यातम्, गणितम्, इति २ **संख्यातस्य** ॥—समम्, सर्वम्, विश्वम्, अशेषम्, कृत्स्नम्, समस्तम्, निखिलम्, अखिलम्, निःशेषम्, समग्रम्, सकलम्, पूर्णम्, अखण्डम्, अनूनकम्, इति १४ **समग्रस्य** ॥ घनम्, निरन्तरम्, सान्द्रम्, इति ३ **निबिडस्य** ॥ —पेल-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

समीपे निकटासन्नसंनिकृष्टसनीडवत् २१५७
सदेशाभ्याशसविधसमर्यादसवेशवत् २१५८
उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम् २१५९
संसक्ते त्वव्यवहितमपदान्तरमित्यपि २१६०
नेदिष्ठमन्तिकतमं स्याद्दूरं विप्रकृष्टकम् २१६१
दवीयश्च दविष्ठं च सुदूरं दीर्घमायतम् २१६२
वर्तुलं निस्तलं वृत्तं बन्धुरं तून्नतानतम् २१६३
उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुङ्गेऽथ वामने २१६४
न्यङ्नीचखर्वह्रस्वाः स्युरवाग्रेऽवनतानतम् २१६५
अरालं वृजिनं जिह्ममूर्मिमत्कुञ्चितं नतम् २१६६
आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेल्लितं वक्रमित्यपि २१६७
ऋजावजिह्मप्रगुणौ व्यस्ते त्वप्रगुणाकुलौ २१६८

वम्, विरलम्, तनु, इति ३ **विरलस्य** ॥—समीपः, निकटः, आसन्नः, सन्निकृष्टः, सनीडः, सदेशः, अभ्याशः, सविधः, समर्यादः, सवेशः, उपकण्ठः, अन्तिकः, अभ्यर्णः, अभ्यग्रः, अभितः, इति १५ **समीपस्य**। तत्राभित इत्यव्ययम् ॥—संसक्तम्, अव्यवहितम्, अपदान्तरम्, इति ३ **संलग्नस्य** ॥—नेदिष्ठम्, अन्तिकतमम्, इति २ **अतिनिकटस्य** ॥—दूरम्, विप्रकृष्टकम्, इति २ **दूरस्य** ॥—दवीयः, दविष्ठम्, सुदूरम्, इति ३ **अत्यन्तदूरस्य**। दीर्घम्, आयतम्, इति २ **दीर्घस्य** ॥—वर्तुलम्, निस्तलम्, वृत्तम्, इति ३ **वर्तुलस्य**। उन्नतानतं स्वभावत उन्नतमुपाधिवशादीषन्नतं तत् **बन्धुरमिति** १ ॥—उच्चः, प्रांशुः, उन्नतः, उदग्रः, उच्छ्रितः, तुङ्गः, इति ६ **उन्नतस्य** ॥—वामनः, न्यक्, नीचः, खर्वः, ह्रस्वः, इति ५ **ह्रस्वस्य** ॥—अवाग्रम्, अवनतम्, आनतम्, इति ३ **अधोमुखस्य** ॥—अरालम्, वृजिनम्, जिह्मम्, ऊर्मिमत्, कुञ्चितम्, नतम्, आविद्धम्, कुटिलम्, भुग्नम्, वेल्लितम्, वक्रम्, इति ११ **वक्रस्य** ॥—ऋजुः, अजिह्मः, प्रगुणः, इति ३ **अवक्रस्य** ॥—व्यस्तः, अप्रगुणः, आकुलः, इति ३ **आकुलस्य** ॥—शाश्वतः,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातनाः २१६९
स्थास्नुः स्थिरतरः स्थेयानेकरूपतया तु यः २१७०
कालव्यापी स कूटस्थः स्थावरो जङ्गमेतरः २१७१
चरिष्णु जङ्गमचरं त्रसमिङ्गं चराचरम् २१७२
चलनं कम्पनं कम्प्रं चलं लोलं चलाचलम् २१७३
चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे २१७४
अतिरिक्तः समधिको दृढसंधिस्तु संहतः २१७५
कर्कशं कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढम् २१७६
जरठं मूर्तिमन्मूर्तं प्रवृद्धं प्रौढमेधितम् २१७७
पुराणे प्रतनप्रत्नपुरातनचिरंतनाः २१७८
प्रत्यग्रोऽभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नवः २१७९
नूत्नश्च सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु २१८०
अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययम् २१८१

ध्रुवः, नित्यः, सदातनः, सनातनः, इति ५ **नित्यस्य** ॥—स्थास्नुः, स्थिरतरः, स्थेयान्, इति ३ **अतिस्थिरस्य**। य एकरूपतया कालव्यापी स **कूटस्थ** इति १॥—स्थावरः, जङ्गमेतरः, इति २ **अचरस्य** ॥—चरिष्णु, जङ्गमम्, चरम्, त्रसम्, इङ्गम्, चराचरम्, इति ६ **चरस्य** ॥—चलनम्, कम्पनम्, कम्प्रम्, इति ३ **कम्पशीलस्य** ॥—चलम्, लोलम्, चलाचलम्, चञ्चलम्, तरलम्, पारिप्लवम्, परिप्लवम्, इति ७ **चलस्य** ॥—अतिरिक्तः, समधिकः, इति २ **अधिकभूतस्य** ॥—दृढसंधिः, संहतः, इति २ **दृढसंधानयुक्तस्य** ॥—कर्कशम्, कठिनम्, क्रूरम्, कठोरम्, निष्ठुरम्, दृढम्, जरठम्, मूर्तिमत्, मूर्तम्, इति ९ **कठिनस्य** ॥ प्रवृद्धम्, प्रौढम्, एधितम्, इति ३ **प्रवृद्धस्य** ॥—पुराणम्, प्रतनम्, प्रत्नम्, पुरातनम्, चिरन्तनम्, इति ५ **पुरातनस्य** ॥—प्रत्यग्रः, अभिनवः, नव्यः, नवीनः, नूतनः, नवः, नूत्नः, इति ७ **नूतनस्य** ॥—सुकुमारम्, कोमलम्, मृदुलम्, मृदु, इति ४ **कोमलस्य** ॥—अन्वक्, अन्वक्षम्, अनुगम्, अनुपदम्, इति ४ **पश्चादित्यर्थे** । अनुपदं क्लीबमव्ययं च ॥—प्रत्यक्षम्,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रत्यक्षं स्यादैन्द्रियकमप्रत्यक्षमतीन्द्रियम् २१८२
एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायनावपि २१८३
अप्येकसर्ग एकाग्र्योऽप्येकायनगतोऽपि सः २१८४
पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्या अथास्त्रियाम् २१८५
अन्तो जघन्यं चरममन्त्यपाश्चात्यपश्चिमाः २१८६
मोघं निरर्थकं स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तमुल्बणम् २१८७
साधारणं तु सामान्यमेकाकी त्वेक एककः २१८८
भिन्नार्थका अन्यतर एकस्त्वोऽन्येतरावपि २१८९
उच्चावचं नैकभेदमुच्चण्डमविलम्बितम् २१९०
अरुंतुदं तु मर्मस्पृगबाधं तु निरर्गलम् २१९१
प्रसव्यं प्रतिकूलं स्यादपसव्यमपष्ठु च २१९२
वामं शरीरं सव्यं स्यादपसव्यं तु दक्षिणम् २१९३
संकटं ना तु संबाधः कलिलं गहनं समे २१९४

ऐन्द्रियकम्, इति २ **इन्द्रियग्राह्यस्य** ॥ अप्रत्यक्षम्, अतीन्द्रियम्, इति २ **इन्द्रियैरग्राह्यस्य धर्मादेः** ॥—एकतानः, अनन्यवृत्तिः, एकाग्रः, एकायनः, एकसर्गः, एकाग्र्यः, एकायनगतः, इति ७ **एकाग्रस्य** ॥—आदिः, पूर्वः, पौरस्त्यः, प्रथमः, आद्यः, इति ५ **आद्यस्य** ॥ तत्रादिः पुंस्येव ॥—अन्तः, जघन्यम्, चरमम्, अन्त्यम्, पाश्चात्यम्, पश्चिमम्, इति ६ **अन्त्यस्य** । तत्रान्तः पुं-नपुंसकयोरेव ॥—मोघम्, निरर्थकम्, इति २ **व्यर्थस्य** ॥—स्पष्टम्, स्फुटम्, प्रव्यक्तम्, उल्बणम्, इति ४ **स्पष्टस्य** ॥ साधारणम्, सामान्यम्, इति २ **साधारणस्य** ॥—एकाकी, एकः, एककः, इति ३ **असहायस्य** ॥—भिन्नः, अन्यतरः, एकः, त्वः, अन्यः, इतरः, इति ६ **भिन्नार्थकाः** ॥—उच्चावचम्, नैकभेदम्, इति २ **बहुविधस्य** ॥ उच्चण्डम्, अविलम्बितम्, इति २ **तूर्णस्य** ॥—अरुंतुदम्, मर्मस्पृक्, इति २ **मर्मभेदिनः** ॥—अबाधम्, निरर्गलम्, इति २ **निर्बाधस्य** ॥ प्रसव्यम्, प्रतिकूलम्, अपसव्यम्, अपष्ठु, इति ४ **विपरीतस्य** । यद्वामं शरीरं तत् **सव्यमिति** १ । यद्दक्षिणं शरीरं तत् **अपसव्यमिति** १ ॥—संकटम्, संबाधः, इति २ **अल्पावकाशे वर्त्मादौ** । ना पुमान् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संकीर्णे संकुलाकीर्णे मुण्डितं परिवापितम् २१९५
ग्रन्थितं संदितं दृब्धं विसृतं विस्तृतं ततम् २१९६
अन्तर्गतं विस्मृतं स्यात् प्राप्तप्रणिहिते समे २१९७
वेल्लितप्रेङ्खिताधूतचलिताकम्पिता धुते २१९८
नुत्तनुन्नास्तनिष्ठ्यूताविद्धक्षिप्तेरिताः समाः २१९९
परिक्षिप्तं तु निवृतं मूषितं मुषितार्थकम् २२००
प्रवृद्धप्रसृते न्यस्तनिसृष्टे गुणिताहते २२०१
निदिग्धोपचिते गूढगुप्ते गुण्ठितरूषिते २२०२
द्रुतावदीर्णे उद्गूर्णोद्यते काचितशिक्यिते २२०३
घ्राणघ्राते दिग्धलिप्ते समुदक्तोद्धृते समे २२०४

—कलिलम्, गहनम्, इति २ **दुरधिगमस्यस्य** ॥—संकीर्णम्, संकुलम्, आकीर्णम्, इति ३ **जनादिभिरत्यन्तमिश्रस्य** ॥—मुण्डितम्, परिवापितम्, इति २ **कृतमुण्डनस्य** ॥ ग्रन्थितम्, संदितम्, दृब्धम्, इति ३ **गुम्फितस्य** ॥—विसृतम्, विस्तृतम्, ततम्, इति ३ **लब्धप्रसरस्य** ॥—अन्तर्गतम्, विस्मृतम्, इति २ **विस्मृतस्य** ॥—प्राप्तम्, प्रणिहितम्, इति २ **लब्धस्य** ॥—वेल्लितः, प्रेङ्खितः, आधुतः, चलितः, आकम्पितः, धुतः, इति ६ **ईषत्कम्पितस्य** ॥—नुत्तः, नुन्नः, अस्तः, निष्ठ्यूतः, आविद्धः, क्षिप्तः, ईरितः, इति ७ **प्रेरितस्य** ॥—परिक्षिप्तम्, निवृतम्, इति २ **प्राकारादिना सर्वतोवेष्टितस्य** ॥ मूषितम्, मुषितम्, इति २ **चोरितस्य** ॥—प्रवृद्धम्, प्रसृतम्, इति २ **प्रसरणयुक्तस्य** ॥—न्यस्तम्, निसृष्टम्, इति २ **निक्षिप्तस्य** ॥—गुणितम्, आहतम्, इति २ **अभ्यावर्तितस्य** ॥—निदिग्धम्, उपचितम्, इति २ **समृद्धस्य** ॥—गूढम्, गुप्तम्, इति २ **गोपनयुक्तस्य** ॥—गुण्ठितम्, रूषितम्, इति २ **धूलिलिप्तस्य** ॥—द्रुतम्, अवदीर्णम्, इति २ **द्रवीभूतस्य** ॥—उद्गूर्णम्, उद्यतम्, इति २ **उत्तोलितस्य शस्त्रादेः** ॥—काचितम्, शिक्यितम्, इति २ **शिक्ये स्थापितस्य** ॥—घ्राणम्, घ्रातम्, इति २ **नासिकया गृहीतगन्धस्य** ॥—दिग्धम्, लिप्तम्, इति २ **विलिप्तस्य** ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वेष्टितं स्याद्वलयितं संवीतं रुद्धमावृतम् २२०५
रुग्णं भुग्नेऽथ निशितक्ष्णुतशातानि तेजिते २२०६
स्याद्विनाशोन्मुखं पक्वं ह्रीणह्रीतौ तु लज्जिते २२०७
वृत्ते तु वृतव्यावृत्तौ संयोजित उपाहितः २२०८
प्राप्यं गम्यं समासाद्यं स्यन्नं रीणं स्नुतं स्रुतम् २२०९
संगूढः स्यात्संकलितोऽवगीतः ख्यातगर्हणः २२१०
विविधः स्याद्बहुविधो नानारूपः पृथग्विधः २२११
अवरीणो धिक्कृतश्चाप्यवध्वस्तोऽवचूर्णितः २२१२
अनायासकृतं फाण्टं स्वनितं ध्वनितं समे २२१३
बद्धे संदानितं मूतमुद्दितं संदितं सितम् २२१४
निष्पक्वे क्वथितं पाके क्षीराज्यहविषां श्रृतम् २२१५
निर्वाणो मुनिवह्न्यादौ निर्वातस्तु गतेऽनिले २२१६

—समुदक्तम्, उद्धृतम्, इति २ **उन्नीतस्य**। वेष्टितम्, वलयितम्, संवीतम्, रुद्धम्, आवृतम्, इति ५ **वेष्टितस्य**॥—रुग्णम्, भुग्नम्, इति २ **व्यथितस्य**॥—निशितम्, क्ष्णुतम्, शातम्, तेजितम्, इति ४ **तीक्ष्णीकृतस्य शस्त्रादेः**। विनाशोन्मुखं **पक्वं** स्यात् १॥—ह्रीणः, ह्रीतः, लज्जितः, इति ३ **संजातलज्जस्य**॥ वृत्तः, वृतः, व्यावृत्तः, इति ३ **कृतवरणस्य**॥—संयोजितः, उपाहितः, इति २ **संयोगं प्रापितस्य**॥—प्राप्यम्, गम्यम्, समासाद्यम्, इति ३ **प्राप्तुं शक्यस्य**॥ स्यन्नम्, रीणम्, स्नुतम्, स्रुतम्, इति ४ **प्रस्नुतस्य**॥—संगूढः, संकलितः, इति २ **योजितस्याङ्कादेः**॥—अवगीतः, ख्यातगर्हणः, इति २ **निन्दितस्य**॥—विविधः, बहुविधः, नानारूपः, पृथग्विधः, इति ४ **नानारूपस्य**॥—अवरीणः, धिक्कृतः, इति २ **निन्दितमात्रस्य**॥—अवध्वस्तः, अवचूर्णितः, इति २ **चूर्णीकृतस्य**। अनायासकृतं **फाण्टं** स्यात् १॥—स्वनितम्, ध्वनितम्, इति २ **शब्दितस्य**॥—बद्धम्, संदानितम्, मूतम्, उद्दितम्, संदितम्, सितम्, इति ६ **बद्धस्य**॥—निष्पक्वम्, क्वथितम्, इति २ **साकल्येन पक्वस्य**। क्षीरादीनां पाके **शृत**मिति १। **निर्वाण** इति १ मुनिवह्न्यादौ प्रयुज्यते,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पक्कं परिणते गूनं हन्नं मीढं तु मूत्रिते २२१७
पुष्टे तु पुषितं सोढे क्षान्तमुद्वान्तमुद्गते २२१८
दान्तस्तु दमिते शान्तः शमिते प्रार्थितेऽर्दितः २२१९
ज्ञप्तस्तु ज्ञपिते छन्नश्छादिते पूजितेऽञ्चितः २२२०
पूर्णस्तु पूरिते क्लिष्टः क्लिशितेऽवसिते सितः २२२१
प्रुष्टप्लुष्टोषिता दग्धे तष्टत्वष्टौ तनूकृते २२२२
वेधितच्छिद्रितौ विद्धे विन्नवित्तौ विचारिते २२२३
निष्प्रभे विगतारोकौ विलीने विद्रुतद्रुतौ २२२४
सिद्धे निर्वृत्तनिष्पन्नौ दारिते भिन्नभेदितौ २२२५
ऊतं स्यूतमुतं चेति त्रितयं तन्तुसंतते २२२६
स्यादर्हिते नमस्यितनमसितमपचायितार्चितापचितम् २२२७

न तु वाते। गते अनिले **निर्वात** इति १॥—पक्कम्, परिणतम्, इति २ **पाकं प्राप्तस्य**॥—गूनम्, हन्नम्, इति २ **कृतपुरीषोत्सर्गस्य**॥—मीढम्, मूत्रितम्, इति २ **कृतमूत्रोत्सर्गस्य**॥—पुष्टम्, पुषितम्, इति २ **कृतपोषणस्य**॥—सोढम्, क्षान्तम्, इति २ **क्षमां प्रापितस्य**॥—उद्वान्तः, उद्गतः, इति २ **वमनेन त्यक्तस्यान्नादेः**॥ दान्तः, दमितः, इति २ **दमं प्रापितस्य**॥ शान्तः, शमितः, इति २ **शमनं प्रापितस्य**॥ प्रार्थितः, अर्दितः, इति २ **याचितस्य**॥—ज्ञप्तः, ज्ञपितः, इति २ **बोधं प्रापितस्य**॥ छन्नः, छादितः, इति २ **आच्छादितस्य**॥—पूजितः, अञ्चितः, इति २ **पूजितस्य**॥—पूर्णः, पूरितः, इति २ **पूर्णस्य**॥ क्लिष्टः, क्लिशितः, इति २ **क्लेशं प्राप्तस्य**॥—अवसितः, सितः, इति २ **समाप्तस्य**॥—प्रुष्टः, प्लुष्टः, उषितः, दग्धः इति ४ **दग्धस्य**॥—तष्टः, त्वष्टः, तनूकृतः, इति ३ **शस्त्रेणाल्पीकृतस्य**। वेधितः, छिद्रितः, विद्धः, इति ३ **विद्धस्य**॥—विन्नः, वित्तः, विचारितः, इति ३ **प्राप्तविचारस्य**॥—निष्प्रभः, विगतः, अरोकः, इति ३ **दीप्तिहीनस्य**॥ विलीनः, विद्रुतः, द्रुतः, इति ३ **द्रवीभूतस्य**॥—सिद्धः, निर्वृत्तः, निष्पन्नः, इति ३ **सिद्धस्य**॥—दारितः, भिन्नः, भेदितः, इति ३ **भेदं प्रापितस्य**॥—ऊतम्, स्यूतम्, उतम्, इति ३ **तन्तुसंतते**॥—अर्हितम्, नमस्यितम्, नमसितम्,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वरिवसिते वरिवस्यितमुपासितं चोपचरितं च २२२८
संतापितसंतप्तौ धूपितधूपायितौ च दूनश्च २२२९
हृष्टे मत्तस्तृप्तः प्रह्लन्नः प्रमुदितः प्रीतः २२३०
छिन्नं छातं लूनं कृत्तं दातं दितं छितं वृक्णम् २२३१
स्रस्तं ध्वस्तं भ्रष्टं स्कन्नं पन्नं च्युतं गलितम् २२३२
लब्धं प्राप्तं विन्नं भावितमासादितं च भूतं च २२३३
अन्वेषितं गवेषितमन्विष्टं मार्गितं मृगितम् २२३४
आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नमुत्तं च २२३५
त्रातं त्राणं रक्षितमवितं गोपायितं च गुप्तं च २२३६
अवगणितमवमतावज्ञातेऽवमानितं च परिभूते २२३७
त्यक्तं हीनं विधुतं समुज्झितं धूतमुत्सृष्टे २२३८
उक्तं भाषितमुदितं जल्पितमाख्यातमभिहितं लपितम् २२३९

अपचायितम्, अर्चितम्, अपचितम्, इति ६ **अर्चितस्य** ॥—वरिवसितम्, वरिवस्यितम्, उपासितम्, उपचरितम्, इति ४ **शुश्रूषितस्य** ॥—संतापितम्, संतप्तम्, धूपितम्, धूपायितम्, दूनम्, इति ५ **संतापितस्य** ॥ हृष्टः, मत्तः, तृप्तः, प्रह्लन्नः, प्रमुदितः, प्रीतः, इति ६ **प्रमुदितस्य** ॥—छिन्नम्, छातम्, लूनम्, कृत्तम्, दातम्, दितम्, छितम्, वृक्णम्, इति ८ **खण्डितस्य** ॥—स्रस्तम्, ध्वस्तम्, भ्रष्टम्, स्कन्नम्, पन्नम्, च्युतम्, गलितम्, इति ७ **च्युतस्य** ॥—लब्धम्, प्राप्तम्, विन्नम्, भावितम्, आसादितम्, भूतम्, इति ६ **प्राप्तस्य** ॥—अन्वेषितम्, गवेषितम्, अन्विष्टम्, मार्गितम्, मृगितम्, इति ५ **गवेषितस्य** ॥—आर्द्रम्, सार्द्रम्, क्लिन्नम्, तिमितम्, स्तिमितम्, समुन्नम्, उत्तम्, इति ७ **क्लिन्नस्य** ॥—त्रातम्, त्राणम्, रक्षितम्, अवितम्, गोपायितम्, गुप्तम्, इति ६ **रक्षितस्य** ॥—अवगणितम्, अवमतम्, अवज्ञातम्, अवमानितम्, परिभूतम्, इति ५ **अवमानितस्य** ॥ त्यक्तम्, हीनम्, विधुतम्, समुज्झितम्, धूतम्, उत्सृष्टम्, इति ६ **उत्सृष्टस्य** ॥—उक्तम्, भाषितम्, उदितम्, जल्पितम्, आख्यातम्, अभिहितम्, लपितम्, इति ७ **उदितस्य** ॥—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नमवसितावगते २२४०
ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम् २२४१
संगीर्णविदितसंश्रुतसमाहितोपश्रुतोपगतम् २२४२
ईलितशस्तपणायितपनायितप्रणुतपणितपनितानि २२४३
अपि गीर्णवर्णिताभिष्टुतेडितानि स्तुतार्थानि २२४४
भक्षितचर्वितलीढप्रत्यवसितगिलितखादितप्सातम् २२४५
अभ्यवहृतान्नजग्धग्रस्तग्लस्ताशितं भुक्ते २२४६
क्षेपिष्ठक्षोदिष्ठप्रेष्ठवरिष्ठस्थविष्ठबंहिष्ठाः २२४७
क्षिप्रक्षुद्राभीप्सितपृथुपीवरबहुलप्रकर्षार्थाः २२४८
साधिष्ठद्राघिष्ठस्फेष्ठगरिष्ठह्रसिष्ठवृन्दिष्ठाः २२४९
बाढव्यायतबहुगुरुवामनवृन्दारकातिशये २२५०

४. संकीर्णवर्गः

प्रकृतिप्रत्ययार्थाद्यैः संकीर्णे लिङ्गमुन्नयेत् २२५१
कर्म क्रिया तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्पराः २२५२

बुद्धम्, बुधितम्, मनितम्, विदितम्, प्रतिपन्नम्, अवसितम्, अवगतम्, इति ७ **अवगतस्य**॥–ऊरीकृतम्, उररीकृतम्, अङ्गीकृतम्, आश्रुतम्, प्रतिज्ञातम्, संगीर्णम्, विदितम्, संश्रुतम्, समाहितम्, उपश्रुतम्, उपगतम्, इति ११ **अङ्गीकृतस्य** ॥—ईलितम्, शस्तम्, पणायितम्, पनायितम्, प्रणुतम्, पणितम्, पनितम्, गीर्णम्, वर्णितम्, अभिष्टुतम्, ईडितम्, स्तुतम्, इति १२ **स्तुतार्थानि** ॥—भक्षितम्, चर्वितम्, लीढम्, प्रत्यवसितम्, गिलितम्, खादितम्, प्सातम्, अभ्यवहृतम्, अन्नम्, जग्धम्, ग्रस्तम्, ग्लस्तम्, अशितम्, भुक्तम्, इति १४ **खादितस्य** ॥—यथा अतिशयेन क्षिप्रः **क्षेपिष्ठः**, एवं क्षोदिष्ठ-प्रेष्ठ-वरिष्ठ-स्थविष्ठ-बंहिष्ठाः। बाढादीनामतिशये साधिष्ठादयः स्युः। अतिशयेन बाढः **साधिष्ठः** १। एवं द्राघिष्ठ–स्फेष्ठ–गरिष्ठ–ह्रसिष्ठ वृन्दिष्ठाः ॥

२२५१–२३३५ प्रकृतीति । संकीर्णनाम्नि अत्र वर्गे वक्ष्यमाणलिङ्गसंग्रहोक्तरीत्या प्रकृत्यर्थेन प्रत्ययार्थेन च आद्यशब्दात्क्वचिद्रूपभेदादिना लिङ्गमुन्नयेदूहेत् । कर्म क्रिया २ **क्रियायाः** । तच्छब्देन क्रिया परामृश्यते । क्रियासातत्ये गम्ये सति—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

साकल्यासङ्गवचने पारायणतुरायणे २२५३
यदृच्छा स्वैरिता हेतुशून्या त्वास्या विलक्षणम् २२५४
शमथस्तु शमः शान्तिर्दान्तिस्तु दमथो दमः २२५५
अवदानं कर्म वृत्तं काम्यदानं प्रवारणम् २२५६
वशक्रिया संवननं मूलकर्म तु कार्मणम् २२५७
विधूननं विधुवनं तर्पणं प्रीणनावनम् २२५८
पर्याप्तिः स्यात्परित्राणं हस्तवारणमित्यपि २२५९
सेवनं सीवनं स्यूतिर्विदरः स्फुटनं भिदा २२६०
आक्रोशनमभीषङ्गः संवेदो वेदना न ना २२६१
संमूर्च्छनमभिव्याप्तिर्याच्ञा भिक्षार्थनार्दना २२६२
वर्धनं छेदनेऽथ द्वे आनन्दनसभाजने २२६३
आप्रच्छन्नमथाम्नायः संप्रदायः क्षये क्षिया २२६४

अपरस्परा इति १। साकल्यवचनं **पारायण**मिति १। आसङ्गवचनं **तुरायण**मिति १॥—यदृच्छा, स्वैरिता, इति २ **स्वच्छन्दतायाः**। हेतुशून्या आस्या स्थिति**र्विलक्षणं** स्यात् १॥—शमथः, शमः, शान्तिः, इति ३ **चित्तोपशमस्य**। दान्तिः, दमथः, दमः, इति ३ **इन्द्रियनिग्रहस्य**। वृत्तं कर्म तद**वदान**मिति। काम्यदानं तत्**प्रवारण**मिति १॥—वशक्रिया, संवननम्, इति २ **वशीकरणस्य** १। ओषधीनां मूलैरुच्चाटनादि यत्कर्म **तत्कार्मण**मिति १॥—विधूननम्, विधुवनम्, इति २ **कम्पनस्य**। तर्पणम्, प्रीणनम्, अवनम्, इति ३ **तृप्तेः**॥—पर्याप्तिः, परित्राणम्, हस्तवारणम्, इति ३ **वधोद्यतनिवारणस्य**॥—सेवनम्, सीवनम्, स्यूतिः, इति ३ **सूचीक्रियायाः**॥—विदरः, स्फुटनम्, भिदा, इति ३ **द्विधाभावस्य**॥—आक्रोशनम्, अभीषङ्गः, इति २ **गालिप्रदानस्य**॥—संवेदः, वेदना, इति २ **अनुभवस्य**। तत्र वेदना न पुमान्॥—संमूर्च्छनम्, अभिव्याप्तिः, इति २ **सर्वतोव्याप्तेः**॥—याच्ञा, भिक्षा, अर्थना, अर्दना, इति ४ **याचनस्य**॥—वर्धनम्, छेदनम्, इति २ **कर्तनस्य**॥—आनन्दनम्, सभाजनम्, आप्रच्छन्नम्, इति ३ **स्वागतसंप्रश्नादिना विहितस्यानन्दनस्य**॥—आम्नायः, संप्रदायः, इति २ **गुरुपरम्परागतस्य समुपदेशस्य**॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ग्रहे ग्राहो वशः कान्तौ रक्षणस्त्राणे रणः क्वणे २२६५
व्यधो वेधे पचा पाके हवो हूतौ वरो वृतौ २२६६
ओषः प्लोषे नयो नाये ज्यानिर्जीर्णौ भ्रमो भ्रमौ २२६७
स्फातिर्वृद्धौ प्रथा ख्यातौ स्पृष्टिः पृक्तौ स्नवः स्रवे २२६८
एधा समृद्धौ स्फुरणे स्फुरणा प्रमितौ प्रमा २२६९
प्रसूतिः प्रसवे श्च्योते प्राघारः क्लमथः क्लमे २२७०
उत्कर्षोऽतिशये संधिः श्लेषे विषय आश्रये २२७१
क्षिपायां क्षेपणं गीर्णिर्गिरौ गुरणमुद्यमे २२७२
उन्नाय उन्नये श्रायः श्रयणे जयने जयः २२७३

क्षयः, क्षिया, इति २ **अपचयस्य** ॥—ग्रहः, ग्राहः, इति २ **ग्रहणस्य** ॥—वशः, कान्तिः, इति २ **इच्छायाः** ॥—रक्षणः, त्राणः, इति २ **रक्षणस्य** ॥—रणः, क्वणः, इति २ **शब्दकरणस्य** ॥—व्यधः, वेधः, इति २ **वेधनस्य** ॥—पचा, पाकः, इति २ **पचनस्य** ॥—हवः, हूतिः, इति २ **आह्वानस्य** ॥—वरः, वृतिः, इति २ **वेष्टने संभक्तौ** च ॥—ओषः, प्लोषः, इति २ **दाहस्य** ॥—नयः, नायः, इति २ **नीतेः** ॥—ज्यानिः, जीर्णिः, इति २ **जीर्णतायाः** ॥—भ्रमः, भ्रमिः, इति २ **भ्रान्तेः** ॥—स्फातिः, वृद्धिः, इति २ **वृद्धेः** ॥—प्रथा, ख्यातिः, इति २ **प्रख्यातेः** ॥—स्पृष्टिः, पृक्तिः, इति २ **स्पर्शस्य** ॥—स्नवः, स्रवः, इति २ **प्रस्रवणस्य** ॥—एधा, समृद्धिः, इति २ **उपचयस्य** ॥—स्फुरणम्, स्फुरणा, इति २ **स्फुरणस्य** ॥—प्रमितिः, प्रमा, इति २ **यथार्थज्ञानस्य** ॥—प्रसूतिः, प्रसवः, इति २ **गर्भविमोचनस्य** ॥—श्च्योतः, प्राघारः, इति २ **घृतादेः क्षरणे** ॥—क्लमथः, क्लमः, इति २ **ग्लानेः** ॥—उत्कर्षः, अतिशयः, इति २ **प्रकर्षस्य** ॥—संधिः, श्लेषः, इति २ **संधानस्य** ॥—विषयः, आश्रयः, इति २ **आश्रयस्य** ॥—क्षिपा, क्षेपणम्, इति २ **प्रेरणस्य** ॥—गीर्णिः, गिरिः, इति २ **निगरणस्य** ॥—गुरणम्, उद्यमः, इति २ **भाराद्युद्यमनस्य**—उन्नायः, उन्नयः, इति २ **ऊर्ध्वं नयनस्य ऊहस्य** च ॥—श्रायः, श्रयणम्, इति २ **सेवायाः** ॥—जयनम्, जयः, इति २ **जयस्य** ॥—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निगादो निगदे मादो मद उद्वेग उद्भ्रमे २२७४
विमर्दनं परिमलोऽभ्युपपत्तिरनुग्रहः २२७५
निग्रहस्तद्विरुद्धः स्यादभियोगस्त्वभिग्रहः २२७६
मुष्टिबन्धस्तु संग्राहो डिम्बे डमरविप्लवौ २२७७
बन्धनं प्रसितिश्चारः स्पर्शः स्प्रष्टोपतप्तरि २२७८
निकारो विप्रकारः स्यादाकारस्त्विङ्ग इङ्गितम् २२७९
परिणामो विकारो द्वे समे विकृतिविक्रिये २२८०
अपहारस्त्वपचयः समाहारः समुच्चयः २२८१
प्रत्याहार उपादानं विहारस्तु परिक्रमः २२८२
अभिहारोऽभिग्रहणं निर्हारोऽभ्यवकर्षणम् २२८३
अनुहारोऽनुकारः स्यादर्थस्यापगमे व्ययः २२८४

निगादः, निगदः, इति २ **कथनस्य** ॥—मादः, मदः, इति २ **हर्षस्य** ॥—उद्वेगः, उद्भ्रमः, इति २ **उद्वेजनस्य** ॥—विमर्दनम्, परिमलः, इति २ **कुङ्कुमादिमर्दनस्य** ॥ अभ्युपपत्तिः, अनुग्रहः, इति २ **अङ्गीकारस्य** । ततोऽनुग्रहाद्विरुद्धो **निग्रहः** स्यात् १ ॥—अभियोगः, अभिग्रहः, इति २ **कलहाह्वानस्य** ॥ मुष्टिबन्धः, संग्राहः, इति २ **मुष्टिना दृढग्रहणस्य** ॥—डिम्बः, डमरः, विप्लवः, इति ३ **नरलुण्ठनादेरुपसर्गविशेषस्य** ॥—बन्धनम्, प्रसितिः, चारः, इति ३ **बन्धनस्य** ॥—स्पर्शः, स्प्रष्टा, उपतप्ता, इति ३ **उपतापाख्यरोगविशेषस्य** ॥—निकारः, विप्रकारः, इति २ **अपकारस्य** ॥—आकारः, इङ्गः, इङ्गितम्, इति ३ **अभिप्रायानुरूपचेष्टितस्य** ॥—परिणामः, विकारः, इति २ **प्रकृतेरन्यथाभावे** ॥—विकृतिः, विक्रिया, इति २ **विरुद्धक्रियायाः** ॥—अपहारः, अपचयः, इति २ **अपहरणस्य** ।—समाहारः, समुच्चयः, इति २ **राशीकरणस्य** ॥—प्रत्याहारः, उपादानम्, इति २ **इन्द्रियाकर्षणस्य** ॥—विहारः, परिक्रमः, इति २ **पद्भ्यां गतेः** ॥—अभिहारः, अभिग्रहणम्, इति २ **चौर्यकरणस्य** ॥—निर्हारः, अभ्यवकर्षणम्, इति २ **शल्यादेर्निष्कासनस्य** ॥—अनुहारः, अनुकारः, इति २

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रवाहस्तु प्रवृत्तिः स्यात् प्रवहो गमनं बहिः २२८५
वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ २२८६
हिंसाकर्माऽभिचारः स्याज्जागर्या जागरा द्वयोः २२८७
विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः स्यादुपघ्नोऽन्तिकाश्रये २२८८
निर्वेश उपभोगः स्यात् परिसर्पः परिक्रिया २२८९
विधुरं तु प्रविश्लेषेऽभिप्रायश्छन्द आशयः २२९०
संक्षेपणं समसनं पर्यवस्था विरोधनम् २२९१
परिसर्या परीसारः स्यादास्या त्वासना स्थितिः २२९२
विस्तारो विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः २२९३
संवाहनं मर्दनं स्याद्विनाशः स्याददर्शनम् २२९४
संस्तवः स्यात्परिचयः प्रसरस्तु विसर्पणम् २२९५

विडम्बनस्य ॥—अर्थस्य धनादेरपगमे **व्यय** इति १ ॥—प्रवाहः, प्रवृत्तिः, इति २ **जलादीनां निरन्तरगतेः** । यद्बहिर्गमनं स **प्रवह** इति १ ॥—वियामः, वियमः, यामः, यमः, संयामः, संयमः, इति ६ **संयमस्य योगाङ्गस्य** । हिंसाकर्म जारणमारणादि **अभिचारः** स्यात् १ ॥—जागर्या, जागरा, इति २ **जागरणस्य** । तत्र जागरा स्त्री-पुंसयोः ॥—विघ्नः, अन्तरायः, प्रत्यूहः, इति ३ **विघ्नस्य** । समीपभूत आश्रये **उपघ्न** इति १ ॥—निर्वेशः, उपभोगः, इति २ **उपभोगस्य** ॥—परिसर्पः, परिक्रिया, इति २ **परिजनादिवेष्टनस्य** ॥—विधुरम्, प्रविश्लेषः, इति २ **अत्यन्तवियोगस्य** ॥—अभिप्रायः, छन्दः, आशयः, इति ३ **अभिप्रायस्य** ॥—संक्षेपणम्, समसनम्, इति २ **अविस्तारस्य** ॥—पर्यवस्था, विरोधनम्, इति २ **विरोधस्य** ॥—परिसर्या, परीसारः, इति २ **परितःसरणस्य** ॥—आस्या, आसना, स्थितिः, इति ३ **आसनस्य** ॥—विस्तारः विग्रहः, व्यासः, इति ३ **विस्तृतेः** । विस्तारः, शब्दसंबन्धी चेत् **विस्तर** इति १ ॥—संवाहनम्, मर्दनम्, इति २ **अङ्गमर्दनस्य** ॥—विनाशः, अदर्शनम्, इति २ **तिरोधानस्य** ॥—संस्तवः, परिचयः, इति २ **परिचितौ** ॥—प्रसरः, विसर्पणम्, इति २ **व्रणादिप्रसरणस्य** ॥—नीवाकः, प्रयामः,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नीवाकस्तु प्रयामः स्यात् संनिधिः संनिकर्षणम् २२९६
लवोऽभिलावो लवने निष्पावः पवने पवः २२९७
प्रस्तावः स्यादवसरस्त्रसरः सूत्रवेष्टनम् २२९८
प्रजनः स्यादुपसरः प्रश्रयप्रणयौ समौ २२९९
धीशक्तिर्निष्क्रमोऽस्त्री तु संक्रमो दुर्गसंचरः २३००
प्रत्युत्क्रमः प्रयोगार्थः प्रक्रमः स्यादुपक्रमः २३०१
स्यादभ्यादानमुद्घात आरम्भः संभ्रमस्त्वरा २३०२
प्रतिबन्धः प्रतिष्टम्भोऽवनायस्तु निपातनम् २३०३
उपलम्भस्त्वनुभवः समालम्भो विलेपनम् २३०४
विप्रलम्भो विप्रयोगो विलम्भस्त्वतिसर्जनम् २३०५
विश्रावस्तु प्रतिख्यातिरवेक्षा प्रतिजागरः २३०६

इति २ **धनधान्यादिषु जनानामादरातिशयस्य** ॥—संनिधिः, संनिकर्षणम्, इति २ **नैकट्यस्य** ॥—लवः, अभिलावः, लवनम्, इति ३ **धान्यादिच्छेदनस्य** ॥—निष्पावः, पवनम्, पवः, इति ३ **धान्यादीनां पूतीकरणस्य** ॥—प्रस्तावः, अवसरः, इति २ **प्रसंगस्य** ॥—त्रसरः, सूत्रवेष्टनम्, इति २ **तन्तुवायकृतसूत्रवेष्टनभेदस्य** ॥—प्रजनः, उपसरः, इति २ **गर्भग्रहणस्य** ॥—प्रश्रयः, प्रणयः, इति २ **प्रेम्णः** ॥—धीशक्तिः, निष्क्रमः, इति २ **बुद्धिसामर्थ्ये** ॥—संक्रमः, दुर्गसंचरः, इति २ **दुर्गमार्गस्य** । स न स्त्रियाम् ॥—प्रत्युत्क्रमः, प्रयोगार्थः, इति २ **युद्धार्थमतिशयितोद्योगस्य** ॥—प्रक्रमः, उपक्रमः, इति २ **प्रथमारम्भस्य** ॥—अभ्यादानम्, उद्घातः, आरम्भः, इति ३ **आरम्भमात्रस्य** ॥—संभ्रमः, त्वरा, इति २ **संवेगस्य** ॥—प्रतिबन्धः, प्रतिष्टम्भः, इति २ **कार्यप्रतिघातस्य** ॥—अवनायः, निपातनम्, इति २ **अधोनयनस्य** ॥—उपलम्भः, अनुभवः, इति २ **साक्षात्कारस्य** ॥—समालम्भः, विलेपनम्, इति २ **कुङ्कुमादिना विलेपने** ॥—विप्रलम्भः, विप्रयोगः, इति २ **रागिणोर्विच्छेदस्य** ॥—विलम्भः, अतिसर्जनम्, इति २ **अतिदानस्य** ॥—विश्रावः, प्रतिख्यातिः, इति २ **अतिप्रसिद्धेः** ॥—अवेक्षा, प्रतिजागरः, इति २ **वस्तूनां अवेक्षणस्य** ॥—निपाठः, निपठः, पाठः,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निपाठनिपठौ पाठे तेमस्तेमौ समुन्दने २३०७
आदीनवास्रवौ क्लेशे मेलके सङ्गसंगमौ २३०८
संवीक्षणं विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः २३०९
परिरम्भः परिष्वङ्गः संश्लेष उपगूहनम् २३१०
निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम् २३११
प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः २३१२
उपशायो विशायश्च पर्यायशयनार्थकौ २३१३
अर्तनं च ऋतीया च हृणीया च घृणार्थकाः २३१४
स्याद्व्यत्यासो विपर्यासो व्यत्ययश्च विपर्यये २३१५
पर्ययोऽतिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्ययः २३१६
प्रेषणं यत्समाहूय तत्र स्यात्प्रतिशासनम् २३१७
स संस्तावः क्रतुषु या स्तुतिभूमिर्द्विजन्मनाम् २३१८
निधाय तक्ष्यते यत्र काष्ठे काष्ठं स उद्घनः २३१९

इति ३ **पठनस्य** ॥—तेमः, स्तेमः, समुन्दनम्, इति ३ **आर्द्रीभावस्य** ॥—आदीनवः, आस्रवः, क्लेशः, इति ३ **क्लेशस्य** ॥—मेलकः, सङ्गः, सङ्गमः, इति ३ **सङ्गमस्य** ॥—संवीक्षणम्, विचयनम्, मार्गणम्, मृगणा, मृगः, इति ५ **तात्पर्येण वस्तूनां गवेषणस्य** ॥ परिरम्भः, परिष्वङ्गः, संश्लेषः, उपगूहनम्, इति ४ **आलिङ्गनस्य** ॥—निर्वर्णनम्, निध्यानम्, दर्शनम्, आलोकनम्, ईक्षणम्, इति ५ **निरीक्षणस्य** ॥—प्रत्याख्यानम्, निरसनम्, प्रत्यादेशः, निराकृतिः, इति ४ **निराकरणस्य** ॥ उपशायः, विशायः, इति २ **पर्यायेण प्रहरकादौ शयनार्थस्य** ॥—अर्तनम्, ऋतीया, हृणीया, घृणा, इति ४ **जुगुप्सायाः** ॥—व्यत्यासः, विपर्यासः, व्यत्ययः, विपर्ययः, इति ४ **व्यतिक्रमस्य** ॥—पर्ययः, अतिक्रमः, अतिपातः, उपात्ययः इति ४ **अतिक्रमस्य** ॥ समाहूय यद्भृत्यादीनां प्रेषणं तत्र **प्रतिशासनं** स्यात् १। क्रतुषु द्विजन्मनां स्तुतिभूमिः **संस्ताव** इति १। यस्मिन्काष्ठे काष्ठं निधाय तक्ष्यते स काष्ठरूप आधारः **उद्घन**

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्तम्बघ्नस्तु स्तम्बघनः स्तम्बो येन निहन्यते २३२०
आविधो विध्यते येन तत्र विष्वक्समे निघः २३२१
उत्कारश्च निकारश्च द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थकौ २३२२
निगारोद्गारविक्षावोद्ग्राहास्तु गरणादिषु २३२३
आरत्यवरतिविरतय उपरामेऽथास्त्रियां तु निष्ठेवः २३२४
निष्ठ्यूतिर्निष्ठेवनं निष्ठीवनमित्यभिन्नानि २३२५
जवने जूतिः सातिस्त्ववसाने स्यादथ ज्वरे जूर्तिः २३२६
उदजस्तु पशुप्रेरणमकरणिरित्यादयः शापे २३२७
गोत्रान्तेभ्यस्तस्य वृन्दमित्यौपगवकादिकम् २३२८
आपूपिकं शाष्कुलिकमेवमाद्यमचेतसाम् २३२९
माणवानां तु माणव्यं सहायानां सहायता २३३०
हल्या हलानां ब्राह्मण्यवाडव्ये तु द्विजन्मनाम् २३३१
द्वे पर्शुकानां पृष्ठानां पार्श्वं पृष्ठ्यमनुक्रमात् २३३२

इति १ ॥—स्तम्बघ्नः, स्तम्बघनः इति २ **स्तम्बघ्नस्य**। येन विध्यते तत्र शस्त्रादौ **आविध** इति १। विष्वक्समे सर्वतः समाने वृक्षे **निघ** इति १ ॥—उत्कारः, निकारः, इति २ **निकारस्य** ॥–निगारादयो गरणादिषु। यथा गरणे अभ्यवहारे निगारः। एवं वमने उद्गारः शब्दे विक्षावः, उद्ग्रहणे उद्ग्राहः, इत्येकैकम् ॥—आरतिः, अवरतिः, विरतिः, उपरामः, इति ४ **उपरतेः** ॥—निष्ठेवः, निष्ठ्यूतिः, निष्ठेवनम्, निष्ठीवनम्, इति ४ **मुखेन श्लेष्मोत्सर्गस्य** ॥—जवनम्, जूतिः, इति २ **वेगस्य**। सातिः, अवसानम्, इति २ **अन्तस्य** ॥—ज्वरः, जूर्तिः, इति २ **ज्वरस्य**। पशूनां प्रेरणं **उदजः** स्यात् १। शापे आक्रोशे द्योत्ये **अकरणि-रित्यादयः**। 'आदि'शब्दादजीवनिः। गोत्रान्तेभ्य औपगवादिशब्देभ्यस्तस्य वृन्द-मित्यर्थे **औपगवकादिकं** स्यात् १। 'आदि'शब्दाद्गार्गकं, दाक्षकमित्यादि। इतः परमावर्गसमाप्तेर्वृन्दमित्यधिकारः ॥—आपूपिकम्, शाष्कुलिकम्, साक्तुकम्, इत्यादि। माणवानां समूहो **माणव्यम्** १। सहायानां समूहः **सहायता** १। हलानां समूहो **हल्या** इति १ ॥—ब्राह्मण्यम्, वाडव्यम्, इति २ **ब्राह्मणानां समूहस्य**। पर्शुका अस्थिविशेषास्तासां समूहः, **पार्श्वम्** १। पृष्ठानां समूहः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

खलानां खलिनी खल्याप्यथ मानुष्यकं नृणाम् २३३३
ग्रामता जनता धूम्या पाश्या गल्या पृथक्पृथक् २३३४
अपि साहस्रकारीषवार्मणाथर्वणादिकम् २३३५

५. नानार्थवर्गः

नानार्थाः केऽपि कान्तादिवर्गेष्वेवात्र कीर्तिताः २३३६
भूरिप्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तेषु ते २३३७
आकाशे त्रिदिवे नाको लोकस्तु भुवने जने २३३८
पद्ये यशसि च श्लोकः शरे खड्गे च सायकः २३३९
जम्बुकौ क्रोष्टुवरुणौ पृथुकौ चिपिटार्भकौ २३४०
आलोकौ दर्शनद्योतौ भेरीपटहमानकौ २३४१
उत्सङ्गचिह्नयोरङ्कः कलङ्कोऽङ्कापवादयोः २३४२

पृष्ठ्यम् १ ॥—खलिनी, खल्या, इति २ **खलानां समूहस्य** । मनुष्याणां समूहो **मानुष्यकम्** १ । ग्रामता, जनता, धूम्या, पाश्या, गल्या, साहस्रम्, कारिषम्, वार्मणम्, आथर्वणम्, इत्यादयः ॥

२३३६–२८४९ अत्र वक्ष्यमाणेषु । कान्तादिवर्गेष्वेव केऽपि नानार्था उक्ता नतु प्रागुक्तपर्यायेषु । यथा 'मारुते वेधसि ब्रध्ने पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनोः' इति । भूरिप्रयोगा यत्र कुत्रापि काव्यादिषु कविभिः प्राचुर्येण प्रयुक्ता ये नाकलोकादयः शब्दास्ते पूर्वोक्तेषु येषु पर्यायेषु दृश्यन्ते तेषु पर्यायेषु 'अपि'शब्दादत्रापि कान्तादिषु कीर्तिताः । यथा नाकशब्दः प्रचुरप्रयोगत्वात्प्राक् स्वर्गाकाशयोरुक्तोऽपि पुनरिहोक्तः । जम्बुकशब्दस्तु शृगालपर्यायेष्वेवोक्तो नतु वरुणपर्यायेषु; भूरिप्रयोगत्वाभावात् । इह तु 'जम्बुकौ क्रोष्टुवरुणौ' इत्युभयत्रोच्यते । **नाक** इति आकाशे स्वर्गे च वर्तते । भुवने जने च **लोक** इति १ । पद्ये यशसि च **श्लोक** इति १ । शरे खड्गे च **सायकः** । क्रोष्टा सृगालः, वरुणः प्रसिद्धः, उभौ **जम्बुक**शब्दवाच्यौ । चिपिटः, अर्भकः, एतावुभौ **पृथुकौ** । दर्शनं प्रकाशश्च **आलोकौ** । भेरी पटहं उभा**वानकौ** । उत्सङ्गे चिह्ने **चाङ्कः** । चिह्ने दोषारोपे च **कलङ्कः** । नागविशेषे त्वष्टरि च

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तक्षको नागवर्धक्योरर्कः स्फटिकसूर्ययोः २३४३
मारुते वेधसि ब्रध्ने पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनोः २३४४
स्यात्पुलाकस्तुच्छधान्ये संक्षेपे भक्तसिक्थके २३४५
उलूके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेचकः २३४६
कमण्डलौ च करकः सुगते च विनायकः २३४७
किष्कुर्हस्ते वितस्तौ च शूककीटे च वृश्चिकः २३४८
प्रतिकूले प्रतीकस्त्रिष्वेकदेशे तु पुंस्ययम् २३४९
स्याद्भूतिकं तु भूनिम्बे कत्तृणे भूस्तृणेऽपि च २३५०
ज्योत्स्निकायां च घोषे च कोशातक्यथ कट्फले २३५१
सिते च खदिरे सोमवल्कः स्यादथ सिह्लके २३५२
तिलकल्के च पिण्याको बाह्लीकं रामठेऽपि च २३५३
महेन्द्रगुग्गुलूलूकव्यालग्राहिषु कौशिकः २३५४
रुक्तापशङ्कास्वातङ्कः स्वल्पेऽपि क्षुल्लकस्त्रिषु २३५५
जैवातृकः शशाङ्केऽपि खुरेऽप्यश्वस्य वर्तकः २३५६

तक्षकः। स्फटिकसूर्ययोर**र्क** इति। मारुते वेधसि ब्रध्ने **क** इति पुंसि। शिरसि जले च **कं** इति क्लीबम्। तुच्छधान्ये संक्षेपे भक्तसिक्थके **पुलाक** इति। करिणः पुच्छमूलोपान्ते गुदाच्छादकमांसपिण्डे उलूके च **पेचकः**। कमण्डलौ चकाराद्वर्षोपले दाडिमादौ च **करकः**। सुगते चकाराद्विघ्नराजे गरुडे च **विनायकः**। हस्ते वितस्तौ च **किष्कुः**। शूककीटे चकारादलौ कर्कटे वृक्षविशेषेऽष्टमराशौ च **वृश्चिकः**। प्रतिकूले च **प्रतीकः**। तत्र प्रतिकूले त्रिषु। अवयवे पुंसि। भूनिम्बे कत्तृणे भूस्तृणे च **भूतिकं** स्यात्। ज्योत्स्निकायां घोषे च **कोशातकी**। कट्फले शुक्लखदिरे च **सोमवल्कः**। सिह्लके तिलकल्के निःस्नेहतिलचूर्णे च **पिण्याकः**। रामठे चकाराद्बाह्लीके देशेऽश्वे धीरे च **बाह्लीक**मिति। महेन्द्रे गुग्गुलौ उलूके व्यालग्राहिणि च **कौशिकः**। रुक् तापः शङ्का अत्र **आतङ्क** इति। स्वल्पे अपिशब्दान्नीचकनिष्ठदरिद्रेष्वपि **क्षुल्लकः**। क्षुल्लकस्त्रिषु। शशाङ्कः कुशश्च **जैवातृकः**। अश्वखुरे 'अपि'शब्दात्पक्षिभेदे च **वर्तकः** व्याघ्रे 'अपि'शब्दादग्नौ दिग्गजादौ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्याघ्रेऽपि पुण्डरीको ना यवान्यामपि दीपकः २३५७
शालावृकाः कपिक्रोष्टुश्वानः स्वर्णेऽपि गैरिकम् २३५८
पीडार्थेऽपि व्यलीकं स्यादलीकं त्वप्रियेऽनृते २३५९
शीलान्वयावनूके द्वे शल्के शकलवल्कले २३६०
साष्टे शते सुवर्णानां हेम्न्युरोभूषणे पले २३६१
दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री कल्कोऽस्त्री शमलैनसोः २३६२
दम्भेऽप्यथ पिनाकोऽस्त्री शूलशंकरधन्वनोः २३६३
धेनुका तु करेण्वां च मेघजाले च कालिका २३६४
कारिका यातनावृत्त्योः कर्णिका कर्णभूषणे २३६५
करिहस्तेऽङ्गुलौ पद्मबीजकोश्यां त्रिषूत्तरे २३६६
वृन्दारकौ रूपिमुख्यावेके मुख्यान्यकेवलाः २३६७
स्याद्दाम्भिकः कौक्कुटिको यश्चादूरेरितेक्षणः २३६८
ललाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः २३६९
'भूभृन्नितम्बवलयचक्रेषु कटकोऽस्त्रियाम् * *
सूच्यग्रे क्षुद्रशत्रौ च रोमहर्षे च कण्टकः * *

च **पुण्डरीकः** पुंसि । यवान्यां 'अपि'शब्दाद्बर्हिचूडे प्रकाशेऽपि **दीपकः**। कपिक्रोष्टुश्वानः **शालावृकाः** स्युः । स्वर्णे 'अपि'शब्दाद्गैरिकधातौ च **गैरिकम्**। पीडार्थेऽपिशब्दाद्वैलक्ष्येऽपि **व्यलीकम्**। अप्रियेऽनृते च **अलीकम्** । शीलं स्वभावोऽन्वयो वंशः **तत्र अनूक**मिति । शकलं, वल्कलं, २ **शल्के** इति। सुवर्णानां साष्टे शते हेम्नि उरसो भूषणे हेमपले दीनारे च **निष्कः**। शमलं एनः दम्भः त्रिषु **कल्कः**। पुं-नपुंसकयोः । शूले शंकरधन्वनि च **पिनाकः** अस्त्रियाम् । करेण्वां हस्तिन्यां चकारान्नवप्रसूतायां गवि **धेनुका**। मेघजाले चकाराद्देवताविशेषेऽपि **कालिका**। यातनायां वृत्तौ च **कारिका**। कर्णभूषणे करिहस्तेऽङ्गुलौ कमलान्तर्गतकोषे च **कर्णिका**। उत्तरे खान्तेभ्यः प्राक् शब्दात्त्रिषु । रूपिमुख्ययोः **वृन्दारक** इति। मुख्ये अन्ये केवलं **एकः** । दाम्भिकः योऽदूरेरितेक्षणः स **कौक्कुटिक** इति । यो भृत्यः प्रभोर्भालं पश्यति यश्च कार्याक्षमः तावुभौ **लालाटिकौ**।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पाकौ पक्तिशिशू मध्यरत्ने नेतरि नायकः ॥ ॥
पर्यङ्कः स्यात्परिकरे स्याद्व्याघ्रेऽपि च लुब्धकः ॥ ॥
पेटकस्त्रिषु वृन्देऽपि गुरौ देश्ये च देशिकः ॥ ॥
खेटकौ ग्रामफलकौ धीवरेऽपि च जालिकः ॥ ॥
पुष्परेणौ च किञ्जल्कः शुल्कोऽस्त्री स्त्रीधनेऽपि च ॥ ॥
स्यात्कल्लोलेऽप्युत्कलिका वार्धकं भाववृन्दयोः ॥ ॥
करिण्यां चापि गणिका दारकौ बालभेदकौ ॥ ॥
अन्धेऽप्यनेडमूकः स्याट्टङ्कौ दर्पाश्मदारणौ' ॥ ॥
मयूखस्त्विट्करज्वालास्वलिबाणौ शिलीमुखौ २३७०
शङ्खो निधौ ललाटास्थ्नि कम्बौ न स्त्रीन्द्रियेऽपि खम् २३७१
घृणिज्वाले अपि शिखे शैलवृक्षौ नगावगौ २३७२
आशुगौ वायुविशिखौ शरार्कविहगाः खगाः २३७३
पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च पूगः क्रमुकवृन्दयोः २३७४
पशवोऽपि मृगा वेगः प्रवाहजवयोरपि २३७५
परागः कौसुमे रेणौ स्नानीयादौ रजस्यपि २३७६
गजेऽपि नागमातङ्गावपाङ्गस्तिलकेऽपि च २३७७

त्विट्करज्वालासु **मयूखः** । भ्रमरशरौ **शिलीमुखौ** । निधौ ललाटास्थ्नि कम्बौ च **शङ्खः** । इन्द्रिये 'अपि'शब्दादाकाशे शून्येऽपि **खम्** । घृणिः ज्वाला 'अपि'शब्दाच्चूडायां प्रपदे बर्हिचूडायां च **शिखा** । शैलवृक्षौ **नग**संज्ञका-**वग**संज्ञकौ च । वायुविशिखौ **आशुगौ** । बाणार्कपक्षिणः **खग**शब्द-वाच्याः । पक्षिसूर्ययोः । चकाराच्छालिप्रभेदे **पतङ्गः** । क्रमुके वृन्दे च **पूगः** । पशुषु 'अपि'शब्दात् मृगशीर्षे मार्गणायां च **मृगः** । प्रवाहजवयोः 'अपि'शब्दाद्वि-ष्ठादेर्बहिर्निर्गमेऽपि **वेग**शब्दः स्यात् । कुसुमसंबन्धिनि रेणौ, स्नानीये गन्धचूर्ण-विशेषे, आदिना सुरतादिश्रमशान्तये कामशास्त्राद्युक्ते यत्कर्पूरादि चूर्णे, 'अपि'शब्दा-दुपरागे, रजसि **परागः** । **नागमातङ्गौ** गजे वर्तेते । 'अपि'शब्दात्काद्रवेयनाग-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु २३७८
योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु २३७९
भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः २३८०
चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शबले त्रिषु २३८१
कपौ च प्लवगः शापे त्वभिषङ्गः पराभवे २३८२
यानाद्यङ्गे युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु २३८३
स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले २३८४
लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौर्लिङ्गं चिह्नशेफसोः २३८५
शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च वराङ्गं मूर्धगुह्ययोः २३८६
भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु २३८७
परिघः परिघातेऽस्त्रेऽप्योघो वृन्देऽम्भसां रये २३८८

केशरनागवल्लीहास्तिनपुरमेघमुस्तकादौ । 'अपि'शब्दाच्चण्डालेऽपि मातङ्गः। नेत्रस्यान्तेऽङ्गहीने **चापाङ्गः** । स्वभावः प्रकृतिः, निर्मोक्षस्त्यागः, निश्चयः, अध्यायः काव्यादिविरामस्थानम्, सृष्टिर्निर्माणम्, एतेषु **सर्गः** । संनहनं कवचः, उपायः सामादिः, ध्यानं चित्तवृत्तिनिरोधः, संगतिः संगम इत्यादिषु **योग**शब्दः । सुखे, स्त्र्यादिभृतौ पण्यस्त्रीणां भोगे, 'आदि'शब्दाद्धस्त्यश्वादिकर्मकराणां भृतौ मूल्ये पालने भरणे वा **भोगः** । अहेः सर्पस्य फणकाययोरपि । **सारङ्गः** पुंसि हरिणे चातके, त्रिषु शबले । कपौ वानरे चकाराद्भेके सारथ्यादौ च **प्लवगः** । शापे आक्रोशे पराभवे तिरस्कारेऽ**भिषङ्गः** । यानाद्यङ्गे रथशकटादीनामवयवे **युगः** । युग्मे द्वये कृतत्रेतादिषु हस्तचतुष्टये औषधभेदे च **युगम्** । स्वर्गः, इषुः, पशू सुरभिवृषौ, वाक्, वज्रम्, दिक्, नेत्रम्, घृणिः, भूः, जलम्, एतेषां लक्ष्यदृष्ट्या प्रयोगानुसारेण **गो**शब्दः स्त्रियां पुंसि चोन्नेयः । चिह्नशेफसोः **लिङ्गम्** । प्राधान्यं प्रभुत्वम्, सानु शिखरम्, चकारात् पशोरवयवे **शृङ्गम्** । मूर्धा मस्तकः, गुह्यं योनिरेतयो**र्वराङ्गम्**, । श्रीः संपच्छोभा, काम इच्छा च, माहात्म्यं ऐश्वर्यम् । वीर्यं, यत्नः प्रयत्नः, अर्ककीर्तिः, सूर्ययशः, एतेषु **भगम्** । परिघातेऽस्त्रे लोहमयलगुडे अपिशब्दाद्योगभेदे च **परिघः** । वृन्दे समूहे, **अम्भसां रये** जलप्रवाहे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मूल्ये पूजाविधावर्घोऽंहोदुःखव्यसनेष्वघम् २३८९
त्रिष्विष्टेऽल्पे लघुः काचाः शिक्यमृद्भेददृग्रुजः २३९०
विपर्यासे विस्तरे च प्रपञ्चः पावके शुचिः २३९१
मास्यमात्ये चात्युपधे पुंसि मेध्ये सिते त्रिषु २३९२
अभिष्वङ्गे स्पृहायां च गभस्तौ च रुचिः स्त्रियाम् २३९३
'प्रसन्ने भल्लुकेऽप्यच्छो गुच्छः स्तबकहारयोः ✻ ✻
परिधानाञ्चले कच्छो जलप्रान्ते त्रिलिङ्गकः' ✻ ✻
केकिताक्ष्यावहिभुजौ दन्तविप्राण्डजा द्विजाः २३९४
अजा विष्णुहरच्छागा गोष्ठाध्वनिवहा व्रजाः २३९५
धर्मराजौ जिनयमौ कुञ्जो दन्तेऽपि न स्त्रियाम् २३९६
वलजे क्षेत्रपूर्द्वारे वलजा वल्गुदर्शना २३९७
समे क्ष्मांशे रणेऽप्याजिः प्रजा स्यात्संततौ जने २३९८
अब्जौ शङ्खशशाङ्कौ च स्वके नित्ये निजं त्रिषु २३९९

ओघः । मूल्ये पण्ये, पूजोपहारे **चार्घः** । अंहः पापम् , दुःखं जरामरणादिकम् , व्यसनं मृगयाद्यूतादि, विपद्रागद्वेषादि वा तत्र **अघम्** । इष्टे अल्पे च **लघुः** । त्रिषु । शिक्यं, मृद्भेदो मृद्विशेषः, दृग्रुक् नेत्ररोगः पटलप्रायः, एते त्रयः **काचाः** । विपर्यासे वैपरीत्ये, विस्तरे चात्प्रतारणे **प्रपञ्चः** । पावकेऽग्नौ **शुचिः** । पुंसि । मास्याषाढे, अमात्ये सचिवे, अत्युपधे, मेध्ये पवित्रे, सिते शुक्ले, च **शुचिः** त्रिषु । स्पृहायामत्यासक्तौ गभस्तौ किरणे चकाराद्दीप्तौ शोभायां च **रुचिः** । केकिताक्ष्यौ मयूरगरुडौ **अहिभुजौ** । दन्तः । विप्रेत्युपलक्षणं क्षत्रवैश्ययोः, अण्डजाः पक्षिणः, एते **द्विजाः** । विष्णुहरौ, छागो बस्तः, एते **अजाः** । गोष्ठं गोस्थानकम् , अध्वा मार्गः, निवहः संघः, एते **व्रजाः** । जिनो बुद्धः, यमः, एतयोः **धर्मराज**शब्दः । दन्तिदन्ते **कुञ्जः** । 'अपि'शब्दान्निकुञ्जेऽपि । पुंनपुंसकलिङ्गः । क्षेत्रे नगरद्वारे च **वलजम्** । वल्गुदर्शना **वलजा** । समे क्ष्मांशे भूभागे, रणे संग्रामे **आजि**रिति । संततिरपत्यम् , जनेऽपि **प्रजा** । शङ्खशशाङ्कयोः चकाराद्धन्वन्तरावब्जः । स्वके आत्मीये नित्ये चिरस्थिते **निजः** । त्रिषु ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पुंस्यात्मनि प्रवीणे च क्षेत्रज्ञो वाच्यलिङ्गकः २४००
संज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्ताद्यैश्चार्थसूचना २४०१
काकेभगण्डौ करटौ गजगण्डकटी कटौ २४०२
शिपिविष्टस्तु खलतौ दुश्चर्मणि महेश्वरे २४०३
देवशिल्पिन्यपि त्वष्टा दिष्टं दैवेऽपि न द्वयोः २४०४
रसे कटुः कट्वकार्ये त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयोः २४०५
रिष्टं क्षेमाशुभाभावेष्वरिष्टे तु शुभाशुभे २४०६
मायानिश्चलयन्त्रेषु कैतवानृतराशिषु २४०७
अयोघने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमस्त्रियाम् २४०८
सूक्ष्मैलायां त्रुटिः स्त्री स्यात् कालेऽल्पे संशयेऽपि सा २४०९
आर्त्युत्कर्षाश्रयः कोट्यो मूले लग्नकचे जटा २४१०
व्युष्टिः फले समृद्धौ च दृष्टिर्ज्ञानेऽक्ष्णि दर्शने २४११
दृष्टिर्यागेच्छयोः सृष्टं निश्चिते बहुनि त्रिषु २४१२

आत्मनि पुरुषे **क्षेत्रज्ञः**। पुंसि। प्रवीणे तु वाच्यलिङ्गकः। चेतना धीः नामाभिधानम्। हस्ताद्यैर्हस्तभ्रूलोचनादिभिर्या अर्थसूचना प्रयोजनविज्ञापनं सापि **संज्ञा**। काकेभगण्डौ **करटौ**। गजगण्डः कटिश्च **कटौ** स्याताम्। रुजा निष्केशशिराः खलतिः तस्मिन्दुश्चर्मणि च महेश्वरे **शिपिविष्टः**। देवशिल्पिनि विश्वकर्मणि 'अपि'-शब्दाद्रविभेदे काष्ठतक्षे **त्वष्टा**। दैवे प्राक्तनकर्मणि **दिष्टम्** नपुंसकम्। अपिशब्दात्काले तु ना। रसे पिप्पल्यादिरसभेदे **कटुः**। पुंसि। अकार्ये करणानर्हे **कटु**। क्लीबम्। मत्सरतीक्ष्णयोस्त्रिषु। क्षेमे कल्याणे, अशुभेऽमङ्गले, अभावेऽशुभस्यैवाभावे **रिष्टमिति**। शुभाशुभे **अरिष्टे**। सूतिकागृहं चा**रिष्टम्**। मायादिषु नवसु **कूटम्**। तदस्त्रियाम्। सूक्ष्मैला प्रसिद्धा काले ह्रस्वाक्षरचतुर्थभागग्रहणात्मके कालभेदे, अल्पे लेशे, संशये संदेहेऽपि **त्रुटिः**। अर्तिश्चापाग्रम्, उत्कर्षः, प्रकर्षः, अश्रिः कोणः, संख्याभेदेऽपि, **कोटिः**। मूले संश्लिष्टकेशे जटामांस्यां वेदविकृतौ च **जटा**। फले साध्ये, समृद्धौ, संपदि **व्युष्टिः**। ज्ञानेऽक्ष्णि चक्षुषि दर्शने च **दृष्टिः**। यागो यज्ञः, इच्छा स्पृहा, एतयो**रिष्टिः**। सृष्टे बहुनि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कष्टे तु कृच्छ्रगहने दक्षामन्दागदेषु च २४१३
पटुर्द्वौ वाच्यलिङ्गौ च नीलकण्ठः शिवेऽपि च २४१४
पुंसि कोष्ठोऽन्तर्जठरं कुसूलोऽन्तर्गृहं तथा २४१५
निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ताः काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि २४१६
त्रिषु ज्येष्ठोऽतिशस्तेऽपि कनिष्ठोऽतियुवाल्पयोः २४१७
दण्डोऽस्त्री लगुडेऽपि स्याद्गुडो गोलेक्षुपाकयोः २४१८
सर्पमांसात्पशू व्याडौ गोभूवाचस्त्विडा इलाः २४१९
क्ष्वेडा वंशशलाकापि नाडी नालेऽपि षट्क्षणे २४२०
काण्डोऽस्त्री दण्डबाणार्ववर्गावसरवारिषु २४२१
स्याद्भाण्डमश्वाभरणेऽमत्रे मूलवणिग्धने २४२२
भृशप्रतिज्ञयोर्बाढं प्रगाढं भृशकृच्छ्रयोः २४२३
शक्तस्थूलौ त्रिषु दृढौ व्यूढौ विन्यस्तसंहतौ २४२४

प्रचुरे, मुक्तानिर्मितयोश्च कष्टे **स्पृष्टम्** । कृच्छ्रं दुःखम्, गहनं दुरधिगमान्तः-प्रान्तम्, उभे **कष्टे** । दक्षोऽनलसः, अमन्दस्तीक्ष्णः, अगदो रोगहीनः, एते **पटवः** ॥ द्वौ कष्टपटू वाच्यलिङ्गौ । शिवे 'अपि'शब्दान्मयूरेऽपि **नीलकण्ठः** । अन्तर्जठरं जठरस्यान्तरम् । कुसूलो धान्यागारम् । अन्तर्गृहं गृहाभ्यन्तरं च एतेषु **कोष्ठः** । पुंसि । निष्पत्तिर्निष्पादनम् । नाशः अदर्शनम् । अन्तः प्रध्वंसः **निष्ठा** । उत्कर्षे स्थितौ मर्यादायां दिशि च **काष्ठा** । अतिशस्ते सुप्रशस्ते, अपिशब्दादतिवृद्धे, अग्रजे मासि च **ज्येष्ठः** । अतियूनि बाले । अनुजेऽपि **कनिष्ठः** । लगुडेपि-शब्दादश्वेऽपि **दण्डः** । गोलो मृदादिगुडकः, इक्षुपाकः इक्षुविकारेऽपि **गुडः** । सर्पः मांसात्पशुर्व्याघ्रः । उभे **व्याडौ** । गौर्धेनुः । भूः । वाक् । एते डलयोरैक्या-**दिडा इलाश्च** । इला बुधपत्नी च । वंशशलाका पञ्जराद्यर्था वा शूर्पाद्यर्था-वेणुशलाका **क्ष्वेडा** । 'अपि'शब्दाद्विषे पुंसि । षट्क्षणमिते काले नाले 'अपि'शब्दा-च्छिरादिषु च **नाडी** । दण्डादिषु षट्सु **काण्डः** । स च पुंनपुंसकयोः । अश्वा-भरणे । अमत्रे पात्रे । मूलं यद्वणिग्धनं तत्र च **भाण्डम्** । भृशमत्यर्थं प्रतिज्ञा-स्वीकारयोर्बाढम् । भृशकृच्छ्रयोर्दृढेऽपि **प्रगाढम्** । शक्तः समर्थः तत्र स्थूले

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भ्रूणोऽर्भके स्त्रैणगर्भे बाणो बलिसुते शरे २४२५
कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे संघाते प्रमथे गणः २४२६
पणो द्यूतादिषूत्सृष्टे भृतौ मूल्ये धनेऽपि च २४२७
मौर्व्यां द्रव्याश्रिते सत्त्वशौर्यसंध्यादिके गुणः २४२८
निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः २४२९
वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्ण तु वाक्षरे २४३०
अरुणो भास्करेऽपि स्याद्वर्णभेदेऽपि च त्रिषु २४३१
स्थाणुः शर्वेऽप्यथ द्रोणः काकेऽप्याजौ रवे रणः २४३२
ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु २४३३
ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवोः २४३४
हरिणी स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या २४३५
त्रिषु पाण्डौ च हरिणः स्थूणा स्तम्भेऽपि वेश्मनः २४३६

च **दृढः**। विन्यस्ते संहते च **व्यूढः**। अर्भके स्त्रैणगर्भे च **भ्रूणः**। वलिपुत्रे शरे च **बाणः**। अति सूक्ष्मवस्तुनि धान्यांशे च **कणः**। संघाते समूहे। प्रमथे रुद्रानुचरे च **गणः**। द्यूतमक्षादिभिः क्रीडा। आदिना मेषकुक्कुटादियुद्धादिकं तत्र उत्सृष्टे न्यस्तार्थे। भृतौ वेतने मूल्ये विक्रेयवस्तुद्रव्ये धने काकिणीचतुष्टये च **पणः**। मौर्व्यां ज्यायां द्रव्याश्रिते रसगन्धादौ। 'आदि'शब्दस्य प्रत्येकं संबन्धात्सत्त्वरजआदौ शौर्यचातुर्यादौ संधिविग्रहादौ इन्द्रिये च **गुणः**। निर्व्यापारस्थितौ तूष्णीमधःस्थाने कालविशेषे मुहूर्तस्य द्वादशे भागे उत्सवे पुत्रजन्मादौ **क्षणः**। विप्रक्षत्रियादौ शुक्लपीतादौ स्तुतौ स्तवे च **वर्णः**। अक्षरे **वर्णं** क्लीबे वा पुंसि। भास्करे सूर्ये। 'अपि'शब्दात्सूर्यसारथौ च। सोऽरुणशब्दः वर्णभेदे, त्रिषु स्तम्भादौ स्थेयुषि शर्वे च **स्थाणुः**। काके 'अपि'शब्दादश्वत्थाम्नः पितरि परिमाणविशेषे च **द्रोणः**। आजौ युद्धे रवे शब्दे च **रणः**। श्रेष्ठे नापिते ग्रामाधिपे च **ग्रामणीः**। मेषलोम्नि भ्रुवोरन्तरावर्ते च **ऊर्णा**। मृगी हेम्नः सुवर्णस्य प्रतिमा या च हरिता हरिद्वर्णा सा **हरिणी**। पाण्डौ पाण्डुरवर्णे चकारात् मृगभेदे वेश्मनो गृहस्य स्तम्भे **स्थूणा**। 'अपि'शब्दाल्लोहस्य प्रतिमायाम्। स्पृहा वाञ्छा। पिपासा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तृष्णे स्पृहापिपासे द्वे जुगुप्साकरुणे घृणे २४३७
वणिक्पथे च विपणिः सुरा प्रत्यक्च वारुणी २४३८
करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे द्रविणं तु बलं धनम् २४३९
शरणं गृहरक्षित्रोः श्रीपर्णं कमलेऽपि च २४४०
विषाभिमरलोहेषु तीक्ष्णं क्लीबे खरे त्रिषु २४४१
प्रमाणं हेतुमर्यादाशास्त्रेयत्ताप्रमातृषु २४४२
करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि २४४३
प्राण्युत्पादे संसरणमसंबाधचमूगतौ २४४४
घण्टापथेऽथ वान्तान्ने समुद्गिरणमुन्नये २४४५
अतस्त्रिषु विषाणं स्यात्पशुशृङ्गेभदन्तयोः २४४६
प्रवणं क्रमनिम्नोर्व्यां प्रह्वे ना तु चतुष्पथे २४४७
संकीर्णौ निचिताशुद्धाविरिणं शून्यमूषरम् २४४८
'सेतौ च वरणो वेणी नदीभेदे कचोच्चये' * *

पानेच्छा । उभे **तृष्णे** । जुगुप्सा निन्दा करुणा च **घृणा** । वणिक्पथे पण्यवीथ्यां आपणे पण्ये च **विपणिः** । **सुरा** मद्यम् । **प्रत्यक्** प्रतीची दिक् । उभे **वारुण्यौ** । इभ्यां हस्तिन्यां **करेणुः** । स्त्रीलिङ्गा । इभी हस्तिनी । करेणुर्ना पुंलिङ्गः । बलं पराक्रमः । धनं च **द्रविणम्** । गृहे रक्षितरि **शरणम्** । कमले चकारादग्निमन्थे च **श्रीपर्णम्** । विषं अभिमरो युद्धम् । लोहं च **तीक्ष्णम्** । क्लीबम् । खरे तिग्मे त्रिषु । हेतुर्धूमादिः । मर्यादा सीमा । इयत्ता परिच्छेदः । प्रमाता ज्ञाता एष्वर्थेषु **प्रमाण**शब्दो वर्तते । साधने क्रियासिद्धौ प्रकृष्टो हेतुः साधकतमं **करण**मिति । गात्रेन्द्रियेषु 'अपि'शब्दात्कर्मादि । प्राणिनामुत्पादे जन्मनि । असंबाधचमूगतौ निर्बाधसैन्यगमने घण्टापथे च **संसरणम्** । वान्तान्ने भुक्तोज्झितान्ने उन्नये जलपात्रादेरूर्ध्वनयने उन्मूलिते च **उद्गिरणम्** । अतःपरं वक्ष्यमाणा णान्तशब्दास्ते त्रिषु । पशुशृङ्गं चेभदन्तश्च तयोः **विषाणम्** । क्रमेण निम्ना सा चासौ उर्वी च पृथ्वी तत्र । प्रह्वे नम्रे चतुष्पथे **प्रवणः** । पुंस्येव । निचितो व्याप्तः । अशुद्धः अमित्रः । उभे **संकीर्णौ** । शून्यं निराश्रयो देशः । ऊषरं स्थलभेदः तदि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu